Сендер Бланк та його сімейка

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Завісу піднято — і комедія починається

Біля великого двоповерхового будинку на найкращій вулиці міста Н. (до такого початку вдаються всі романісти, так само розпочинаю і я) цілісінький ранок сновигають, то під'їжджаючи, то від'їжджаючи, фаетони і дрожки, щоразу з новими пасажирами; всі пасажири розплачуються з візниками щедро, не торгуючись.

Опріч цих безнастанних відвідувачів, тут уже двічі побував доктор Клугер, і тільки-но він виходив звідти, слідом за ним йшли кілька молодих мужчин і жінок і, провівши його до тротуару, довго про щось із ним говорили, а одна з жінок, наймолодша, раз у раз прикладала сліпучо-білого носовичка до очей та ще й сякалася так завзято, наче сподівалась саме в цей спосіб позбутись усіх своїх прикрощів. Доктор Клугер всіляко заспокоював її; він наговорив стривоженій жінці повний міх красивих слів, які, на мою думку, навряд чи міг хтось второпати, бо доктор Клугер полюбляв пересипати свою мову безліччю пишних слів, ба навіть медичних термінів.

— Заспокойтеся, мадам Земель, отямтеся! Не забувайте, що у вас є дітки, ви молода мати,— що ви собі думаєте? Будьте спокійні: ваш батько, дасть бог, видужає. Щоправда, він ще повинен перебути дуже тяжку кризу, але ж людська натура — це кремінь. Ви чули, мабуть, таку приказку: "Людина слабша за соломинку, проте міцніша за крицю". Гарна приказка, їй-право, розумна приказка! Ми повинні бути готові до всього, як сказав видатний мудрець: "Сі віз пацем, пара беллюм". Нашою мовою це означає: коли хочеш миру, готуйся до війни... Розумієте, мої милі дами? Адьє! Через дві години я приїду знову...

— Ой мамо! Ви розумієте, що доктор каже? Він каже, що треба бути напоготові, треба всього сподіватись, ви розумієте, мамо?

— Ой, я не знаю! Знаю лише, що я нещасна, самотня і нещасна! Горенько моє! Бідолашні літа мої молодії!

Автор щиро признається, що смерть багатія справляє на нього значно більше враження, аніж смерть, приміром, якогось там харпака, а втім, він ще досі сам неспроможний втямити, чим це пояснюється: хіба ж харпак не така сама людина, як багатій? Чому, коли шамес, подзенькуючи карнавкою і приказуючи: "Добродійність — це спасіння душі", сповіщає про смерть кравця Йосла або шевця Терпіла,— ми лишаємось байдужісінькі? Але коли нам кажуть: "Ви знаєте? Реб Йоселе помер!" або "Реб Гершеле помер!",— ми підхоплюємось з місця і аж тремтимо: "Га? Що? Реб ЙоСеле? Скільки зосталося грошей? Скільки дітей ? Він, мабуть, залишив духівницю? Такі статки! Такі статки! Жаль його бідолашної жіночки!" Хіба нам спаде на думку вболівати над долею вдови кравця Йосла чи шевця Гершла? Хто це ні сіло ні впало почне підраховувати, скількох дітей вони позалишали? Де ті сироти знайдуть пристановище разом із сердешними вдовами, матерями своїми, і що чекає на них попереду?

Проте від істини не можна відступати бодай на п'ядь, а нам кортить довідатись, що саме діється в оцьому домі? Хто тут так тяжко захворів? Ми знаємо, що тут живе Сен-дер Бланк, майже найбагатший з-поміж мешканців цього міста! Тож хіба можна собі уявити, що сам Сендер хворий, та ще й так тяжко хворий? Далі чекати нам несила, і ми запрошуємо наших цікавих читачів зайти разом з нами у Сендерів дім провідати хворого. Але поки що ми па хвильку зупинимось тут, унизу, і послухаємо, яку чудову промову виголошує лакей Фройке перед цілим комітетом челяді та прикажчиків; щоправда, не дуже гарно взагалі підслухувати, а те, про що розмовляють слуги в кухні,— поготів, але скажіть самі, що може вдіяти бідолашний власник панорами, котрий хоче задовольнити всіх глядачів? Що може вдіяти сердешний автор, романіст, котрий прагне, щоб усі чисто його читачі були вдоволені? Не

треба ніяковіти, найблагородніші дами! З-поміж вас є чимало таких хазяєчок, котрі не раз прикладають вухо до кухонних дверей, щоб вловити бодай якесь слово з розмови служниць; а от тещі, приміром, вже закон і звичай велить підслухувати, що там балакають про неї, про тещу, дочка із зятеньком. Ну, а невістка й собі мусить знати, чого це шушукаються свекор із свекрухою і чого переморгується зовиця із своїм чоловіком! Вуха, любі мої друзі, дав нам бог на те, щоб ми слухали все, про що говорять люди!..

— Не знаю,— каже Фройке, витираючи склянки і жуючи медяника,— не знаю, який дідько заліз у живіт нашому старому! Лежить він як колода, випроставшись, щоки надуті, пика червона, карк товстий,— хоч би мені такий. А кричить, наче сказився: "Ой, конаю! Ой, смерть моя прийшла!" Не з такою мордою кладуть у домовину, ні. А лікар напихає його усілякими рецептами, пляшечками, казна-чим! Коли б спитали моєї поради, я дав би йому склянку рицини, повний горщик сирівцю і зо три гладущики кисляку,— отоді він одразу вичуняв би! Таке черево пляшечками не вилікуєш!

— Але ж хазяйка плаче і каже, що він помирає? — обізвалася куховарка Зелда і зазирнула в піч.

— Вона каже? Плюнь їй межи очі! — сердито відповів Фройке і витягнув з кишені новий кусень медяника.— Вона нічогісінько не тямить! Це діти їй натуркали; то Ревеччині вигадки!

— Чого ти наскіпуєшся на мою мадам, Фройке? — оступилася за свою господиню молода дівчина років двадцяти, на ім'я Малка-Сосл.

— Твою мадам? — спалахнув Фройке.— Твоїй мадам давно хочеться, щоб старий дуба врізав; чому саме — це вже наше діло, а в тебе клепки бракує, щоб таке второпати! Твоя Ревекка спроможна тільки грати в карти з чужими молодиками, маючи Йосипа за ніщо, а іноді тихцем, коли ніхто не бачить, дає йому добрячого духопелу. Звідки я все це знаю,—

наше діло! Вона любить батька так само, як собака кийок, і весь час дурить його. А нині, коли він занедужав, розманіжилась. Саме тепер заприятелювала з братовою; цілий день шушукається з нею, а потім наказує мені підслухувати, про що балакає Соня із свекрухою. Добра штучка твоя Ревекка, будь певна! Ми знаємо їх; ми, бач, тут також не ликом шиті!..

— Моя мадам Соня боїться її, як торішнього снігу! — озвалася чорнява Златка, Сонина покоївка.—У нас вдома...

— Твоя мадам,—перепинив її Фройке,—теж недарма сюди з'явилась: сподівається, що їй перепаде якийсь ласий шматочок; але постривайте — ф'ю!!!—Фройке протягло свиснув.— Твоя мадам до того ж охоче розпускає плітки і зводить наклепи на свою рідну сестру, щоб це їй боком вилізло! Недарма вона мучила мене протягом трьох днів і трьох ночей, щоб я геть усе розповів їй про Маркуса! Куди це він вчащає? Кому пише записочки і чого я щодня бігаю на пошту по листи? О! Твоя Соня — це ж справжній антик! Тим-то чоловік тримає її в шорах! Лише Йосип непоганий хлопець. Може, й справді з нього вийшло б щось путнє, коли б він був не такий брехун і базіка, коли б...

Фройке ще не закрив рота і. мабуть, досить довго шпетив би своїх принципалів, якби пронизливе деренчання дзвоника не перепинило його мову. Він шпурнув рушника Малці просто в обличчя і прожогом кинувся до сходів, щоб збігти на другий поверх, але остовпів з подиву, побачивши на власні очі, як дві вельмишановні дами стоять під кухонними дверима! Угледівши його, вони зразу побігли слідом за ним сходами! Нам дуже незручно писати таке, проте істина вимагає, щоб ми довели до відома наших любих читачів, що... Гвалт! Виявляється, оті дві дами — не хто інший, як високоповажана мадам Ревекка Земель і най-шановніша мадам Соня Бланк, які разом з нами чули все чисто, що говорив лакей Фройке.

Наші вельмишановні дами, Ревекка і Соня, біжачи нагору сходами, раптом, в одну мить, кинулися назад, униз; цим маневром вони

сподівались обдурити Фройке — мовляв, допіру звільнившись, вони прямують униз, а не вгору. Чи вдався їм цей маневр, ми не знаємо достеменно, бо Фройке лише позирнув на них зловтішно, всміхнувся, стріпнув чуприною (треба сказати, що в домі Сендера Бланка всі ходили з непокритою головою *, опріч самого Сендера, який носив ярмулку) і блискавично збіг на горішній поверх.

Наші шановні дами попервах зупинились і, пойняті соромом, збентежено позирали одна на одну; бог святий знає, чим усе це могло закінчитись, і як відпокутував би Фройке свою язикатість, і чи змогли б оці дві дами потім дивитися одна одній у вічі, коли б тут, на сходах, між ними не почалась отака розмова:

— Ну, що ви скажете, Ревекко, про слуг вашого батька? Через них ще сорому наберешся! І незчуєшся, як вони тебе знеславлять! Далебі, я дивуюсь, Ревекко, як ви дозволили тримати такого негідника в домі? Мені здається, що досить одного вашого слова, щоб свекор...

— Ви помиляєтесь. Соню! Батечко тут ні при чому, це її флігель-ад'ютант, а той мазунчик — єдиний її синок — просто на шию йому чіпляється. Якби батечко знав бодай десяту, соту частку того, що діється... О Соню! Це ж через неї він захворів! Вона вкоротить йому віку!

— А втім, вона хвалиться, що її Маркусик дістане половину спадщини... Майно вашого батька потрапить у фай-ні руки...

— Що ви маєте на увазі? Ви, Соню, дуже любите ні за що ні про що ображати людей дошкульними слівцями та гримасами.

— Дошкульними слівцями, Ревекко? А я не знаю, хто ще вміє так дошкуляти, як ви, Ревекко!

— Соню! Ви тільки вчора приїхали сюди, а вже сваритесь! Так само, як у ті роки, коли ви з моїм братом були тут, на наших хлібах!

— На ваших хлібах, Ревекко?..

Невідомо, чим це закінчилося б, якби тут-таки не нагодився молодий Бланк, Маркус Бланк, з яким ми незабаром познайомимось, і не поглянув на обох дам з усмішечкою, котра видалась їм вкрай зневажливою.

— Ну що ви можете сказати про нього, Соню?

— Про вашого брата, Ревекко? Нічого не скажу! Приємний юнак, дуже симпатичний юнак; шкода тільки, що він досі не втік звідси, не обібрав батька, не дременув з дому, щоб десь там шарлатанити...

— Не втік?

— От що: візьміть оцього листа, прочитайте, тоді й ви будете знати.

І одна передала другій листа, якого ми дозволимо собі навести дослівно, бо це — документ, дуже важливий для нашого роману.

"Мій дорогий Ар'є-Лейб! Мій шановний вчителю! Мій щирий приятелю! Мій любий друже! До чого все це призведе? Я не можу більш терпіти. Моє становище дедалі гіршає. Що діяти? Що діяти? Мене мучать, мене тримають на цепу, мене безнастанно кривдять. Мені весь час когось сватають, хочуть мене оженити. Ви розумієте, Ар'є-Лейб? Силоміць оженити! Мені, дев'ятнадцятирічному, хочуть втелющити дружину! Ви розумієте? Мене хочуть продати, наче якусь річ, точнісінько так, як це описують у романах!

І коли? Тоді, коли я дуже далекий від цього, ще далі, аніж ви, Ар'є-Лейб, од мене! О добрий, милий, дорогий Ар'є-Лейб! Дайте мені якусь пораду: я готовий на все! Я відчуваю, що в цей момент у мене виросли крила — і я ладен злетіти, пуститися на одчай душі, помчати світ за очі! Аби втекти, втекти звідси, якнайдалі од цих хижих звірів, недолюдків, деспотів, тиранів, в яких нема ані крихти людяності, які не знають, що

таке просвітництво, які навіть не чули про цивілізацію, які пойняті лише неситою жадобою до грошей і нікчемними, жорстокими пристрастями. О! Ніхто, ніхто не розуміє мене, крім Вас, Ар'є-Лейб! Тільки одна людина в цілому світі!.. Як вирватись звідси? На їхню думку, мені не потрібен вчитель, вони не хочуть купувати мені книжки... Я самотній, наче камінь при дорозі, наче людина, що заблукала в пустелі, наче якийсь невільник. Кому, крім Вас, мій добрий Ар'є-Лейб, можу я виповісти свої гіркі жалі? Але й це не завжди мені вдається, бо я не наважуюсь багато писати, щоб не впасти їм в око — адже Ви знаєте, як опікується мною батько і як це нестерпно. Тим-то не можу не тільки часто Вам писати, ба навіть відносити листи на пошту, бо вони помітять. Адже Ви знаєте, що вони полюбляють скрізь нишпорити, отже, мушу посилати на пошту нашого Фройке, котрий щоразу всі жили з мене висотує, перш ніж піде — треба довго його умовляти і платити щедро. Ви ж пам'ятаєте, який він мерзотник... Бога ради, Ар'є-Лейб, благаю Вас якнайшвидше відповісти на цього листа: мені конче потрібна Ваша дружня порада: що маю діяти? Тепер я зроблю все, що Ви накажете,— я ладен навіть у вогонь кинутись! Свого листа надішліть на попередню адресу і не забудьте зазначити "Для передачи Фройкі Крокману" — в іншому разі я загинув!

Відданий Вам учень, вірний ваш товариш і найкращий друг

Маркус Бланк

Р. Б. Ар'є-ЛейбІ Адже Ви пам'ятаєте мого зятя Йосипа Земеля? Тож оцей хвалько нещодавно написав листа, ніби відкриває американську пральню і сподівається у великому процесі відсудити півтора мільйона. Цілком зрозуміло, що йому на це навіть не відповіли...

Ваш Маркус"

— Де ви взяли цього листа, Соню?

— Де? Ваш Йосип дав його мені — сам Йосип!

— Мій Йосип? Як? Що це означає?

Цей чудовий лист в одну мить підбадьорив заклопотану, зажурену Ревекку. То була гарна, ставна й свіжа жінка з сірими очима і рудими косами. Невисока, смуглявенька, жвава, з чорними як смола косами і великими чорними очима, з маленьким носиком, тонкими, як шнурочок, губками, з ямочками на щоках, навіть коли вона не всміхалась,— це Сонин портрет.

— Сонечко! Голубонько, серденько, рибонько! — приязно звернулась Ревекка до братової.— Благаю вас, негайно побалакайте з Йосипом! Хай він вам докладно розповість, як йому вдалося роздобути того листа! Про все чисто дізнайтесь, благаю вас, Сонечко, серденько! Біжіть мерщій нагору! Я зайду до батечка і пошлю до вас Йосипа! Швидше!

— Зараз! — відповіла Соня.

Обидві шановні дами спурхнули, наче пташки, на горішній поверх, і ми запрошуємо туди й наших читачів.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ Актйри грають пречудово

Як порядний романіст, я повинен детально ознайомити вас з житлом Сендера Бланка, не проминаючи жодної дрібниці, але нам дуже цікаво побачити пана Бланка за кілька годин до його смерті, тож змалювання цього гарного житла доведеться поки що відкласти, а тепер ходімо назирці за нашою шановною героїнею Ревеккою Земель просто до Сендерової кімнати.

Гострий запах ліків викликає в нашій уяві нерухомого хворого з блідим обличчям, скляними очима і смажними устами, і ми відчуваємо, що тут звила собі кубельце смерть, а янгол смерті причаївся десь у куточку і, тримаючи в руці гострого ножа, чатує на грішну душу... Аж мороз поза шкірою проходить, і кожен з нас, навіть найбільший

вільнодумець, уявляє собі останній день нетривалого життя, і кожен, відповідно до свого розуміння, починає філософствувати на свій кшталт: математик каже, що всесвіт подібний до круга, смерть є центром, а ми, люди, являємо собою лише неоднакові радіуси, які всі сходяться до однієї точки... Годинникар каже, що всесвіт подібний до циферблата; стрілки — то наше життя, маятник — це ми, а коли гиря падає вниз,— настає кінець. Швець каже, що всесвіт подібний, пробачте на слові, до халяви, а людина — це молоток... Балагула каже, що всесвіт створено лише заради балагул; хай так, але чого ж тут сновигають стільки людей? Це, каже він, наші пасажири, інакше-бо де ми візьмемо на прожиття? Від одного бондаря я чув на власні вуха, нібито всесвіт подібний, пробачте на слові, до барила, і коли воно розсихається, бондар мусить набивати на нього обручі...

Коли ми увійшли до кімнати хворого Сендера Бланка, перед нами постала така картина: на великому залізному ліжку лежить догори черевом чоловік років п'ятдесяти, рудоволосий, з великою рудою бородою, з довгими рудими бровами, із золотавим пушком на руках. Сендер спав, як нам здалося, міцним здоровим сном, а па його щоках грав рум'янець.

Ревекка тихенько наблизилась до його ліжка, приклала палець до губів: "Ш-ш-ш-ш-ш-ш-ш-ш-ш!!!" —і бідолашний хворий враз прокинувся, розплющив великі сірі очі і загорлав не своїм голосом:

— Ой, конаю! Ой, смерть моя прийшла! — Аж шибки задзвеніли. В одну мить Ревеччине веселе —й гарне обличчя набуло зовсім іншого виразу, на її красивому білому лобі раптом пролягло кілька дуже глибоких зморщок, а очі зволожились справжніми, гіркими слізьми.

— Батечку,— промовила наша героїня, водночас махнула Йосипові рукою, щоб він вийшов, і, сівши в головах у батька, поклала свої м'які, білі руки йому на чоло.— Батечку! Видужуй швидше, вже пора. Поглянь, на кого ти став схожий! Мужайся! Не занепадай духом! Треба кріпитись!

— Ой, кепсько мені, кепсько, доню!—відповів батько.— Вже кінець! Бог знає, чи доживу до завтрього, бог знає! Ривко! Діти! Хаїме! Маркусе! Де ви? Де люди? Покличте до мене людей! Я хочу скласти... ду... ду... духівницю!

— Духівницю? Схаменись, батечку! Навіщо тобі духівниця? Ти нездужаєш трохи, ну й що? З кожним може таке трапитись. Ти ж людина, як і всі.

— О... Ой дочко, я хочу скласти духівницю. Мені суди-

лося прожити, промучитись лише кілька лічених годин. Ґвалт! Ґвалт!

Отой "ґвалт" збудоражив увесь дім. Насамперед Мірі-ам-Хая, Сендерова дружина, знепритомніла, а всі ми знаємо, як легко кволій жінці знепритомніти; до неї підбігла мадам Соня, так заволавши: "Мамо!!", що коли б Міріам-Хая навіть насправді зомліла, то мусила б підхопитись з місця,— і вона таки опам'яталась, розплющила очі, поклала голову невістці на плече і почала скаржитись на свою нещасливу долю й самотність — мовляв, зостається одним одна, нікому не потрібна, безталанна вдова — молода, безталанна вдова! Хто зглянеться на неї?

Соня й собі зайшлася плачем. Вболіваючи над свекрухою, майже забула про власні прикрощі і почала втішати "безталанну вдову" зворушливими жалісливими словами:

— Годі вам побиватися, мамо, їй-право, годі! Не забувайте про бога і не ремствуйте. Він не полишить вас. Ви ще молоді й не повинні втрачати надію на щасливе майбутнє. Не ви перша й не ви остання. Бог дасть, вам ще всміхнеться доля, а свекор в останні хвилини свого життя про вас не забуде і забезпечить як слід. А от я, мамо, ніяк не можу до вас рівнятися, бо ж діти мене обсіли, і я не певна, чи сподобить мене

господь своєї ласкп, чи напоумить свекра згадати про мене та мого чоловіка. Ви знаєте, що просвітку я майже не мала — лише нестатки, хвилювання, горе, хоч мій Хаїм — людина чесна, сумирна й порядна. Не такий, як наш Йосип. Кажуть, що цей шарлатан за рік програє в карти стільки грошей, скільки вистачило б на прожиття цілій моїй родині. А втім, ви самі знаєте, як щедро батько обдаровує Ревекку, а я ніяких подарунків від нього не бачила. Ет, що там казати!..

З цими словами бідолашна Соня притулила заплакане обличчя до свекрушиних грудей, і в отакий спосіб обидві бідолашні скривджені жінки звіряли одна одній свою журбу, свої гіркі жалі, все, що протягом років понакипало в кожної на серці,— заздрощі, ненависть, досаду та інші почуття...

Хочу сказати вам, читачі, що всі ми так само,— хто в меншій мірі, хто в більшій, хто одверто, хто приховано,— проте всі ми — егоїсти, не ображайтесь на мене! Щоправда, є в нас один знайомий, реб Герц чи реб Зорех (це не має значення), так от я пам'ятаю дуже добре, як років два чи три тому, коли оцей реб Герц чи реб Зорех лежав на смертельній постелі і до нього приїхали діти й родичі, приємно було спостерігати, з якою зворушливою ніжністю, справжньою відданістю і любов'ю вся родина ставилась до хворого; приємно було спостерігати, як усі вони юрмилися навколо лікаря і як наввипередки бігли до хворого, щоб прислужитись йому чимсь; майте на увазі, ніхто з них не думав про себе — лише про хворого, і до останньої хвилини ні жінка його, ні діти не вболівали над власною долею, як наші шановні дами Міріам-Хая Бланк із своєю улюбленою невісткою Сонею Бланк, котрі, як ви це знаєте, передчасно оплакували не помираючого Бланка, а самих себе. Майте на увазі, що ні разу за весь час, поки реб Герц чи реб Зорех змагався з янголом смерті, ніхто з них і гадки не мав про духівницю чи якесь там забезпечення, і якби хтось бодай слово сказав про це, воно було б найтяжчою образою для всіх домочадців. Не так, як тут, у нашого знаменитого пана Бланка, де мадам Ревекка Земель на мигах показала своєму коханому чоловікові Йосипові Земелю, щоб він біг мерщій по людей, по рабина, по нотаріуса...

З нотаріусом цей самий славнозвісний дипломат, з яким мої читачі незабаром близько познайомляться, одразу завів довгу розмову про закони взагалі та спадщину зокрема, показав, що добре знається на всіх законах, і натякнув, що хоч він, хвалити бога, не дуже бідний, проте сподівається, що його дорогий тесть, пан Бланк, відпише йому найбільшу частину спадщини, бо його, Йосипа, любить, як рідного сина. А згодом, коли нотаріус, разом з іншими запрошеними, з'явився до хворого, Йосип всіляко упадав коло них і говорив так радісно й привітно, що можна було подумати, ніби тут мають скласти не духівницю, а шлюбний контракт, ніби тут відбувається весілля, а не прощання тяжко хворої людини з життям... Лише Ревекка не розгубилась: ця віддана дочка ні на хвилину, ні на мить не відходила од смертенного батька; на її обличчі застиг вираз такого жалю, такого гіркого страждання, що Сендер спитав її лагідно:

— Чого ти плачеш, дурненька?

У відповідь ця чудова дочка вибухнула таким фонтаном сліз, що ледве змогла чи то вимовити, чи то вереснути:

— Тату! Не треба! Не треба!

— Чого, дурненька? Чого не треба, дурненька?

— Духівниці не треба! Не треба! Я не хочу! Я не можу!.. Ти житимеш ще довго-довго!

— Облиш, дурненька! Ти ж бачиш, що я конаю!

— Не треба! Не треба!

Які думки приховувала наша люба Ревекка, лементуючи: "Не треба"? Не так легко довідатись, дорогий друже, про що міркуєте* ви або я; завжди було важко таке вгадати, а за нашого часу — поготів: спробуйте

знайдіть тепер такого дивака, котрий розповів би вам про чиїсь потайні міркування; кожен — хазяїн над своїми думками, отже, має право розпоряджатися ними на свій розсуд... В усякому разі, можу вам сказати: після того, як наша симпатична героїня Ревекка, ридаючи, кричала: "Не треба, не треба!", я сам бачив, що вона відкликала набік свого шановного чоловіка Йосипа Земеля і кілька хвилин у щось пошепки його втаємничувала, а очі в неї були сухі, як перець. Про що вони балакали, я й досі не знаю достеменно, мені вдалося вловити лише кілька слів: "спадщина"... "духівниця"... "частка"... "закон"... "восьма частина"... "син"... "дочка"... Власне, цього для нас досить, і ми вже здогадуємось, про що подружжя говорило. Мадам Ревекка була чогось дуже заклопотана, як комерсант, коли він обговорює вельми важливу справу, а пан Йосип Земель, у своїх димчастих окулярах, засунувши руки в кишені штанів і задерши носа, чи то підстрибував, чи то пританцьовував, порипуючи черевиками, і його веселе обличчя промовляло, що сьогодні він взагалі в гарному гуморі...

Залізне ліжко, на якому тепер лежить бідолашний хворий, змагаючись з янголом смерті, це, власне, не ліжко, а скорше кушетка, досить велика, на якій Сендер відпочивав після кожної трапези, з товстою сигарою в зубах. Очевидно, Сендер завжди полюбляв добротні й масивні меблі: про це свідчить чималий дубовий письмовий стіл і високе дубове крісло, що більш скидається на одіжну шафу, аніж на крісло, хоч посередині в ньому видовбано місце для сидіння, оббите цілою юхтовою шкурою. Серед усіх речей найбільш вирізняється своєю громіздкістю й масивністю письмове приладдя з усіма причандалами, які неодмінно побачиш на письмовому столі в кожного солідного нашого сучасника.

Все це зроблено і обтесано дуже ретельно, дбайливо і любовно — мабуть, виготовлено на спеціальне замовлення, бо коли щось купуєш у теперішніх тандитників, з нього стільки користі, як з цапа вовни, одразу порохом розсиплеться: їм аби грошики вимантачити — і край! Ні, Сендер не з тих жевжиків, які сьогодні живуть, а завтра — фу-фа! Сендер любить усе міцне, добротне, масивне, та й сам він міцний, добротний,

масивний, заправлений поживними стравами й найкращими винами і добре забезпечений на довгі літа. Але гай-гай! Нема нічого вічноґо на світі! Зайва краплина води в річці може збурити хвилі; зайвий кавалок фаршированої риби фунтів на три-чотири збиває цілий шарварок, справжню революцію у животі, а ми ж усі живемо з ласки божої! Хто міг собі уявити, що через якогось там півня і курку перетвориться на руїни велике місто Ветер? * Хто міг собі уявити, що така дрібничка, як кавало-чок щуки, може повалити Сендера Бланка — богатиря, котрому зроду ніщо не боліло? А втім, ви ж бачите, що на світі всяко буває.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Трохи аавелиний9бо тут розповідається про багатьох людей і, ірім того9 йдеться про різні речі

Всяко буває на світі, і кожна пригода виникає так раптово й несподівано, що наш людський розум, неспроможний збагнути химерні явища природи, застигає від подиву.

Автор цього твору сам був свідком багатьох несподіваних пригод. От, приміром, виразно постає перед моїми очима наш "реб Йосл-Довид Фоня" — його довга борода, плескатий ніс, велике черево, широчезна лисина; він тільки-но повернувся з синагоги, тільки-но проказав молитву над чаркою спирту і закусив кількома гарячими картоплинами, тільки-но приліг на хвильку відпочити,— і вмить його не стало... А Еля?.. Талесник * Еля як помер? У п'ятницю в лазні, на горішній полиці! А втім, коли б ми хотіли поговорити на цю тему докладно, то могли б навести ще двадцять прикладів, коли смерть приходить несподівано, нагло. Тут не місце для таких історій, і якби романіст і захотів в одному творі розповісти геть усе, що він знає, то ніколи не завершив би цього роману до самої смерті...

З нашим вельмишановним Сендером Бланком також сталася цілковита несподіванка. Одного прегарного ранку

Сендер устав, як звичайно, і, п'ючи чай, подзвонив, як завжди, у дзвоник; увійшов наш знайомий Фройке і виструнчився перед господарем.

— Вже принесли рибу? — спитав Сендер і відсьорбнув півсклянки чаю.

— Принесли! — хвацько відповів Фройке.

— Щуку?

— Щуку.

— Великі щуки?

— Великі щуки.

— Свіжі?

— Свіжі.

— Скажи Зелді, хай зварить рибу з морквою,— звелів Сендер і відсьорбнув другу половину склянки.

— Хай зварить з морквою,— повторює Фройке, наче за молитовником.

— Кілька картоплин до риби також не завадить,— провадив Сендер далі.

— Також, не завадить,— каже Фройке.

— Вона повинна бути смачна, червоняста, густа, як клей, з перцем, гаряча, добре проварена. Ти чуєш чи ні?

— Чую, аякже.

— Зраз сьогодні не треба,— інструктував Сендер далі.

— Сьогодні не треба,— каже Фройке.

— Замість зраз — кисло-солодку печеню.

— Кисло-солодку печеню,— каже Фройке.

— Гусятину в суп.

— Гусятину в суп,— каже Фройке.

— Гусячий потрух також у суп.

— Також у суп.

— Засипати крупу.

— Крупу.

— Цимес з пастернаку.

— В нас ще лишилося біле вино? — раптом спитав Сендер і втупився у Фройке так, ніби промовляв: "Ну, скажи, негіднику, ну, бий мене, ріж мене!" Фройке страшенно розгубився; почав мацати обома руками лоб, ґудзики на піджаку, лікті, кишені, потім кинув погляд на стелю, немовби там було написано, скільки бутлів вина ще є в Сен-деровому льоху... Нарешті насилу промимрив:

— Га? Що? Біле вино? Ні! Так! Ще є.

— Не забудь послати по пиво.

— По пиво,— каже Фройке.

*— Вже можна відкрити нову діжку огірків.

— Огірків.

— Тож пам'ятай, що я наказав тобі про рибу.

— Про рибу,— каже Фройке.

— А тепер іди!

Фройке вийшов, а Сендер швидко покінчив із сніданком, обтрусився, витер серветкою губи, руки, підвівся з-за столу, погладив себе по животу, закурив товсту сигару і сів у знайоме нам крісло. По кабінету поплив ароматний димок сигари, і Сендер, курячи, полинув думкою далеко-далеко, аж до кухні. Йому здалося, що він відчуває запах вареної риби; Сендер роздув ніздрі і з насолодою почав вбирати в себе приємні смачні пахощі пречудової фаршированої риби і отак, сидячи в кріслі, подрімав з півгодини. Вставши, взявся до своїх справ, побалакав з кількома маклерами, переглянув листи, принесені з пошти, відповів, кому треба, викликав дзвоником Фройке і звелів накривати на стіл.

Коли зголоднілий Сендер зайшов до їдальні, довгий дубовий стіл було вже цілковито опоряджено: тарілки, ножі, виделки, ложки, пляшки і маленькі пляшечки, келихи і чарки, всілякі закуски, як-от оселедці нарізані, оселедці посічені, оселедці в олії, оселедці копчені, оселедці мариновані, пузанки, сардини, кав'яр і варшавські ковбаси.

їдальня добротністю масивних меблів нагадувала Сен-дерів кабінет; ці дві кімнати Сендер любив більш, аніж весь свій великий будинок, тому що решту кімнат було обставлено на сучасний кшталт і ті легкі тендітні меблі не пасували до огрядної комплекції шановного пана Бланка. Троє кувертів було на столі: для Сендера, для його дружини і для Маркуса.

Наші читачі ще не знайомі з тими двома персонажами. Поки Сендер віддаватиме належне закускам, що стоять перед ним на столі, ми роздивимось Сендерову дружину та її сина Маркуса.

Міріам-Хая, мадам Бланк, ще зовсім молода жінка, їй років тридцять шість, не більше; вона напрочуд вродлива, мармурово-біла, з дуже гарними блакитними очима і чорними бровами, з надзвичайно приємним, симпатичним обличчям, яке випромінює лагідність. Міріам-Хая — проста, статечна і побожна єврейська жінка. Вона ходить у парику, і їй дуже личать штучні темно-русяві коси. Вдягається вона не за останньою модою, але приємно дивитись на її вбрання, завжди охайне й чепурне. Вона не дуже низенька, проте поряд свого чоловіка видається дитиною, ба навіть лялькою. Сендера вона щиро вважає за найкращого і найрозумнішого в світі, і кожне його слово для неї — закон.

Міріам-Хая — друга Сендерова жінка — народила йому єдиного сина, Маркуса, котрий, успадкувавши материну вроду і богатирську батькову статуру, являє собою незвичайного героя, конче потрібного в нашому романі. Випускати його на вулипю, коли там прогулювалися наші мам-зелі і дами, було, на мою думку, дуже рисковано, бо в місті, де сталася ця правдива історія, удень з каганцем не знайдеш другого такого Маркуса. Щоправда, було ще кілька Маркусів, але далеко їм до нашого — такого ставного, з такими великими блакитними очима, з таким високим білим лобом, з таким гарним, кучерявим білявим волоссям, з такими пещеними білими руками, з таким вродливим приємним обличчям, з такими благородними манерами, з такою привітною мовою...

Смійтеся, смійтеся ви, освічені мамзелі, курсисткиї Якщо ваші благородні серця ще не зачерствіли під впливом всіляких вільних, модних ідей,— вони ще затіпаються, коли ви угледите такого мужчину, такого красивого кавалера, як наш молодий герой Маркус Бланк, якого ми з великою гордістю рекомендуємо на сторінках цієї правдивої розповіді. Я знаю, ви відповісте мені: нащо нам здалися вродливе обличчя і високий зріст? Нас цікавить, чи він розумний і яке в нього серце. Що правда, то правда: мого героя природа не обдарувала видатними здібностями чи якимсь талантом; але ж хто має таке добре, лагідне, щире серце, як Маркус? А кому ще припало щастя бути мізинчиком Сендера Бланка, сином, який народився, коли Сендер був уже не першої молодості? І як ви гадаєте, скільки грошей одержить він від батька, коли ожениться? Двадцять тисяч, тридцять тисяч? А чому ж не п'ятдесят тисяч? Сендер, безперечно, дасть п'ятдесят тисяч карбованців, якщо пощастить оженити сина так, як він замислив. Та й, власне, чому гадати, що не пощастить? Хіба Сендер Бланк гірший за Герша Мірмельштейна?

— Що ти скажеш, Міріам-Хає, про отого поганця? — звертається Сендер до жінки, водночас дивлячись на рибу.

— Про якого поганця, Сендере? Який шматок риби тобі дати? Серединку? Хвостика? Голову?

— Хай буде серединка, хвостик і голова. Я кажу про того нахабу.

— Який нахаба? Візьми — оце смачний шматочок.

— Тобі що — тисячу разів повторювати треба? Про шадхена Гедале я кажу. Він знову пише про того грубіяна!

— Про якого грубіяна?

— Я тобі, здається, вже десять разів повторював, що шадхен Гедале морочить мені голову, щоб я породичався з Меєром Квашею, отим биндюжником, голим, як бубон! Ти розумієш? Таке нахабство!

— Як же, Сендере? Подейкують, що він — дукар, багатій! Візьми, ти ж любиш фаршировану голову!

— Дукар, кажеш? Багатій? Він — харпак, голодранець! Інша річ — його компаньйон, Мотл Фрідман, цей має трохи грошенят. Але що то за гроші? Награбовані, видурені, силоміць вирвані. Може, скажеш, що Рувн Карбач або Сімхе Дуля також мені рівня? Га? Як тобі здається? Ото файна річ! Сендер Бланк і Сімхе Дуля — одного тіста книш?

— А я знаю? Мені здається, що реб Сімхе... нібито... порядна людина...

— Порядна людина, кажеш? Ну, а реб Йойлик Злидар? А реб Айзик Хустина? А Залмен Криворотько? Також порядні люди? Га? І з ними я маю породичатись? Як ти гадаєш?

— Хіба я кажу, Сендере, що...

— Що саме? Хай бог боронить! Ти лише хочеш, щоб я на схилі віку віддав отаку грошву казна-кому — якимсь свистунам, злодюжкам, злидарям!

— Злидарям?

— Звісно, злидарям! Знай, що це злидарі, капцани, собаки, шарлатани, вітрогони, жодного путящого серед них нема, боргів ніколи не сплачують,— все на чужі гроші, навіть шикарні виїзди! Всі вони — гультяї, кровопивці, куле-спати... кулеспатарники... Як це тепер називається, Маркусе, в твоїх книжках?

— Експлуататори,— виправляє його Маркус.

— Експлуатачники, мерзотники, сволоцюги, і край!

І ще хочуть породичатись зі мною! Щоб вони так дихали, не діждуть цього!

— їж, Сендере. Ти нічого не їси.

— Та я їм, їм, а що ж я роблю? Тепер я скажу тобі про того Герша, Герша Мірмельштейна — він таки порядна людина, спокійна й солідна людина, це справжня людина, одним словом — людина!.. Як ти гадаєш, Міріам-Хає, коли б я надумав з ним породичатись, що сказав би він, га?

— Хіба я знаю? Що може він сказати? Не знаю.

— Все-таки як ти гадаєш? Я хотів би знати твою думку!

— Мою думку? Я думаю, що... Я нічого не думаю.

В нас є чимало таких жінок, котрі нічого не думають, а думають лише так, як їхні чоловіки хочуть і вимагають. Міріам-Хая належала до тих жінок, що благоговіють перед своїми чоловіками — не з палкої любові, а з поштивості.

Всі Сендерові домочадці, ба навіть дружина та розпещений синок, побоювались його. Висловлюючись мовою "страшенно захоплюючих" романів, він був деспотом, тираном... Я додав би ще слово "мучитель", але про Сендера цього ніяк не можна сказати. Просто він нічим не відрізнявся від тих, хто в своєму домі визнає лише власний авторитет. Коли ми вже про це заговорили,— коротенько розповімо його біографію. Колись Сендер був людиною незначною, зовсім незначною. То було вже давно, дуже давно, перш ніж у нього з'явилися брязкачі, коли його ще називали Сендер-міняйло (нащо нам це приховувати? Він був міняйлом).

Скільки він тоді натерпівся від поважних хазяїнів, від усіляких витончених молодиків, багатійських синків! Ох, натерпівся! Мусив плазувати і принижуватись перед ними. Ох, як він їм заздрив і як їх ненавидів! І от настав час, коли міняйло зробився лихварем, після того почав торгувати шкірою, а потім — грабарювати, з грабаря перетворився на галантерійника, з галантерійника — на комісіонера, з комісіонера — на самостійного комерсанта, торговця цукром, неабиякого комерсанта, багатого комерсанта... Нарешті, доп'явся аж до банкіра. Отак простуючи вгору, він дедалі більше виростав в очах своїх знайомих і, наче птах, що скидає з себе поодинці старі пір'їни, так само позбавлявся попередніх прізвиськ, набуваючи нові: Сендер Грабар, Сендер Галантерійник, Сендер Гуртівник.

З легкої руки якогось родича всі стали пестливо називати його Сендерл і нарешті (багато років ніхто не знав його прізвища) — Сендером Бланком. Реб Хаїмке, реб Зямке, реб Меєрл потроху перестали гнути проти нього кирпу і почали крутитись навколо новоспеченого багатія, але спершу не забували натякнути, що він — з "новоспе-чених", приміром, так: "А! Добридень! Ми наче знайомі? Здається, Сендер? Ну, як ся маєте? Подейкують, що вам, нівроку, дуже добре ведеться?" ...А згодом: "Дорогий реб Сендер! Ми зупинились, здається, в одному заїзді? Завітайте до нас увечері!"... "А, реб Сендер! Ви вже цураєтесь нас?"... "Маю до вас невеличке прохання, реб Сендер: кілька тисяч карбованців на два місяці"... "Ах! Кого я бачу? Коли б знаття, що ви тут?"... А потім: "Ми хочемо, ціле місто хоче, жадає обрати вас габе *, гласним, депутатом, директором банку!"... "Пане Бланк! Ми маємо честь звернутися до вас із проханням, тільки не відмовте нам. Будьте такі ласкаві, згляньтеся на наше становище, ви ж у нас, самі розумієте, неабихто!"

Наш Сендер не належав до тих людей, які надто високо заносяться, коли раптом їм поталанить, і починають бундючитись. Ні! Він ставився до всіх цих компліментів спокійно й скромно, наче зовсім не заслуговував на таку честь, і відповідав, що або нездужає, або не схильний до цього, або що є гідніші за нього. Але десь у глибині душі він

дуже радів: і з того, що дожив до такої шани, і з того, що всі ці собаки підібгали хвости і підлещуються до нього. І ні при кому іншому, лише при дружині він іноді заливався сміхом:

— Як тобі подобається, Міріам-Хає, оте велике цабе, реб Зямке? Ха-ха-ха! Чи ти пам'ятаєш його, трясця його мамі?..

Ні смачна страва, ні келих доброго вина не завдавали йому такої втіхи, як те, що реб Зямке й іже з ним мусять вдаватись по його допомогу. Дуже привітно і чемно приймав наш Сендер вельмишановного гостя в своєму кабінеті, запрошував сісти, пригощав цигарками, запалював і підносив сірника, питав: "Чого це у вас такий поганий вигляд? — і додавав: — Давненько я вас не бачив". Наче на голках, сидів гість; він уже давно викурив оту цигарку; він давно вже тричі відкашлявся і вісімнадцять разів підводився, витирав піт, ретельно сякався, сам скручував собі цигарки — одну, другу, третю, кілька разів пробував виповісти своє прохання, але осікався на першому-таки слові, а Сендер, й на мить не замовкаючи, розказував про свої справи й позови, про нечесних боржників. Можна було подумати, що гість слізно благав його, мало не навколішках, щоб він розповів геть усе, не проминувши, хай бог боронить, ані рісочки... Але ж усе в світі повинно колись скінчитись, та й у кожної людини терпець може урватися. Гість, реб Зямке чи реб Хаїмке, вибравши слушну хвилину, враз починає говорити, дуже швидко, не переводячи подиху:

— Я хотів вас попросити, реб Сендер, ви ж, мабуть, чули, що я скупив у поміщика, в Шишинського, всю пшеницю, і оскільки...

— Я знаю, чув! — перепиняє його Сендер.— Чув про ваш блискучий ґешефт. Я не дуже вам заздрю, реб Зямке, власне, зовсім не заздрю! А знаєте чому? Розповім вам. Отой Шишинський чотири роки тому хотів позичити в мене п'ятдесят тисяч карбованців. Це дало б мені непоганий зиск, але на той час я мав справу з кашківським поміщиком. Сталося воно так...

І Сендер узявся розповідати новісіньку історію, розтягнувши її годин на шість. Реб Зямке, вже мокрісінький від поту, втирається полою і зітхає, бідолаха, як нещасний в'язень; кінець кінцем він перебиває господаря:

— Не гнівайтесь, реб Сендер, що я перебиваю вас... Ви знаєте, чого я до вас прийшов?

— Ні! Звідки можу я знати?

Сендер Бланк дуже добре знає, що спричинило цей візит, а втім, дивиться на відвідувача з безневинним виразом обличчя.

Реб Зямке, підбадьорившись, каже зовсім весело:

— Розумієте, реб Сендер, річ ось у чім: оту пшеницю я купив не сам, а з компаньйоном, Авромом Зальцвасером...

— З Авромом Зальцвасером? Хай бог вас боронить, реб Зямке! Це ж шахрай, крутій, розбійник, убивця! Уявіть собі, що два роки тому, взимку, чи то на хануки, чи то на пурім *,— не пам'ятаю достеменно,— заходить до мене чоловік. Добридень! Доброго здоров'я! Чудово! І починає мені розказувати...

Реб Зямке гризе нігті, чухає голову під ярмулкою. Вія кашляє, він пристукує ногами, він застебує капоту, дедалі нижче насуває шапку. А Сендер розповідає вже цілком нову історію, приязно і неквапно, присмачену дотепними жартами, але без кінця-краю! Реб Зямке вже втрачає самовладання і, забувши про чемність, перепиняє його:

— То розумієте, реб Сендер? Я хотів попросити, щоб ви позичили мені гроші ненадовго.

— Щоб я позичив? — запитує Сендер так зчудовано, немовби йому розповіли, що комусь припав величезний виграш чи що допіру десь сталося вбивство, пожежа або вибухнула страхітлива пошесть.

— Еге ж, щоб ви позичили,— відповідає реб Зямке, не дуже голосно і не дуже тихо, а звичайнісіньким тоном, не збагнувши, чого такий здивований реб Сендер.— Еге ж, щоб ви позичили, до весни; небагато — тисяч десять.

— Ні, тепер не маю, слово честі, зовсім не маю грошей, щоб я так горя не мав, щоб мене разом з вами бог так визволив від усякої напасті. Чому ви вчора не сказали? Якраз учора в мене були гроші, але прийшов чоловік від Гавриїла Фелькенштейна і запропонував мені одну справу. Оскільки в Тетіївці будують тепер нову фабрику, а Гав-риїл Фелькенштейн уклав угоду з компаньйонами ще торік, а Тетіївський ліс...

І знов почалася нескінченна розповідь, якесь химерне плетиво з безлічі різних історій,— від них голова могла луснути.

І отак сердешний реб Зямке виходить звідси без грошей, знесилений, виснажений, мокрісінький від поту, а на відході мусить терпляче вислухати Сендерове просторікування — мовляв, не можна так провадити справи, щоб хтось потім мусив рятувати, і не можна так бундючитись, і треба стерегтися лихих компаньйонів, і треба знати, як торгувати і з ким торгувати, і коли б раніше порадилися з ним, із Сендером, він заздалегідь розтлумачив би все як слід. Прощаючись, Сендер запрошує його завітати коли-небудь на балачку...

Реб Зямке вискакує прожогом, боячись озирнутись!

Проте минає якийсь час, а гроші все-таки потрібні, що ж вдієш? Він знов іде до реб Сендера,— може, пощастить — чого на світі не буває... І знову така самісінька історія, і знову все повторюється, і не лише з реб

Зямке, а й з реб Хаїмом, і з реб Іциком — одним словом, з усіма його давніми знайомими. Отака в нього вдача.

Наш Сендер не кращий і не гірший за всіх інших ново-спечених багатіїв, дрібних людців, котрі найбільшу втіху вбачають у грошві та в шані.

Власне, мені слід було б тут подати, бодай Коротенько, його біографію: хто він такий? Звідки походить? Які в нього батьки? Я зробив би це охоче, з великою радістю, коли б мав якісь відомості. Але ж хіба романісти можуть знати всіх чисто на світі? Та й на якого біса, скажімо одверто, здалися докладні відомості про Сендерових діда й бабу? Нащо нам знати, хто саме був Сендерів батько — меламед, швець, бондар чи маклер? Ми знаємо тільки Сендера; ми пам'ятаємо, як він колись, хай бог милує надалі, бідував, був міняйлом, торгував шкірою, збіжжям, а тепер... Тепер він Сендер Бланк! Придивіться до нього уважно: може, й ви його знаєте, як я?

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ, присвячений Маркусові

Вже настав час, безперечно, настав час приділити увагу наймолодшому паросткові родини Бланків; читачам треба трохи ближче познайомитись з нашим молодим героєм, чудовим Маркусом Бланком,— найменшихМ і найкращим Сендеровим нащадком. Найкращим вважав його сам батько.

Сендер дуже любив своїх дітей, коли вони були малятами, крихітками, пуцьверінками, але як тільки оті пуцьве-рінки починали підростати, нашого симпатичного Сендера поймала дедалі більша ненависть. Він дивився на них лише як на компаньйонів, що претендують на його статки, і коли йшлося про витрати на якесь сімейне свято або весілля, це не миналось без прикрих сцен, сварок та стусанів. Батько лютував, тупотів ногами, мати плакала, діти ридма

ридали, але кінець кінцем Сендер мусив розв'язувати калитку і, кленучи все на світі, давав стільки грошей, скільки їм треба було.

Так заведено в багатьох пристойних людей. Автор цього твору не раз спостерігав отакі милі сцени, не раз виступав У ролі посередника між главою сім'ї — батьком — та його Дітьми, коли зчинялася буча за якісь зайві кілька сотень, Що не мали для них ніякого значення, тимчасом як цими грішми можна було врятувати від голоду та злиднів цілу сім'ю; перш ніж дати згоду, батько стільки крові виціджував з бідолашних дітей, що ті кількасот карбованців пе були цього варті...

Коли я з цікавості спитав якось у затятого глави сім'ї, нащо йому здалися отой гармидер, оте гримання, оті марні сльози, він відповів мені цілком серйозно:

— Дитині не можна потурати, дитина — це свиня, дитині треба втовкмачувати, щоб вона навіки затямила, що карбованець — не якась там дрібничка, і тоді вони на схилі віку також знатимуть, як поводитись з власними дітьми і як треба берегти карбованця за наших часів...

Звісно, на таке логічне пояснення важко було що-небудь відповісти...

Сендер любив Маркуса більш за всіх своїх дітей не лише тому, що він — найменший, а й тому, що дуже шанував його матір, Міріам-Хаю, другу свою жінку.

"Ну й що? — спитає в мене читач.— З якої речі дітей, народжених у другому шлюбі, треба любити більше?"

Нічого не вдієш! Хоч круть верть, хоч верть круть,— так заведено в певних колах. А втім, правду кажучи, Маркус таки був справжній антик, ніде такого не знайдеш. Всі в місті захоплювались ним. Коли Сендер якось у суботу вперше привів п'ятирічного Маркеле до синагоги,

вбраного в шовкову сорочечку, оксамитові штанці та ще й у шапочці золотавого кольору, його оточила юрма шибеників, і кожен доторкувався до нього. Від тієї суботи все місто загомоніло про Сендерового мізинчика, як про диво дивнеє: такий уже прехороший, що його краса аж очі засліплює, а що розумний, хоч би не наврочити... Дуже хотілося б мені вдягнути синка балагули Лейзера в шовкову сорочечку й оксамитові штанці, не забувши про золотаву ярмулку, а тоді вже послухати, що саме оті лицеміри, котрі залежать від Сендерового капшука, казатимуть про Лейзерового нащадка — мальованого красеня і розумника, якого ще світ не бачив!

Але поки що ми бачимо Сендерового мізинчика і читаємо на його білому лобі напис, зроблений великими золотими літерами:

Грошей матимеш багато, А розуму — як в коняки...

А там, осторонь, стоїть чорнявий балагулин синок з куснем булки в руці (насилу дожив до жаданої суботи!), обшарпаний і босий, із застиглими очима, і на його зарослому чорному лобі напис трохи інакший:

Хоч коняку ти придбаєш, Завше будеш капцаном...

Ах! Чому я не поет? Сиджу тепер схвильований і міркую собі, які гарні, дзвінкі вірші, сповнені меланхолійних, філософських, піднесених думок, написав би я, питаючи в царя небесного, чому до Сендерової дитини, такої ж розумної й талановитої, як Лейзерів йолоп, кожен підходить з готовою усмішечкою, підлещується, легенько щипає в щічку, а на Лейзерового оклецька ніхто й дивитись не хоче, а коли він уже підхопиться комусь під руку,— його неодмінно штурхонуть, або щигля дадуть під ніс, або за вухо потягнуть, або насунуть шапчину аж на очі, або щось інше вигадають, щоб поглузувати...

А по кількох роках, коли ми, хвалити бога, побачили нашого юного героя під час бармицве,— то ніяк не могли налюбуватись його вродою, і хоча нам не пощастило почути з його вуст нічого дотепного, про цього мудрагеля Маркеле розповідали такі чудеса, що ми^не тямились від захвату.

"Уявіть собі,— розповідав меламед, Хаїм-Хопе,— що своїми несподіваними запитаннями він так спантеличує мене, свого ребе *, що я,— повірте, це чистісінька правда,— стою приголомшений і нічого не можу відповісти цьому учневі, з якого, мабуть, виросте геній, або я сам не знаю хто!.." То що ж казати про те, як пишався ним Сендер і яка щаслива була Міріам-Хая, аж плачучи від радості! "За які заслуги сподобив її господь? Що вона, власне, вдіяла, щоб бог послав їй таку втіху — сина, яким усі захоплюються? — думала мати.— Напевне, творець всесвіту зглянувся на неї, бо ж вона в Сендеровому домі майже як служниця, хай бог простить їй ці слова! Не інакше, що це — винагорода за всі її муки..."

Але Міріам-Хая, очевидно, все-таки не заслужила в господа бога, щоб син її справді став генієм; поки меламед реб Хаїм-Хоне був живий і всім торочив, що Маркеле — головатий хлопець і розумаха, ніхто не наважувався перевіряти його знання. Річ у тім, що Хаїм-Хоне — великий спритник — нікому не давав бодай слово вимовити: ні "екзаменаторові", ні учневі. Він говорив за всіх; він сам запитував і сам відповідав. А коли в учня запитували, приміром, таке: "А що з цього приводу каже мудрець?", Хаїм-Хоне закачував рукави і, жваво жестикулюючи, швиденько відповідав: "Ну, адже він каже вам, що ідольство не можна порівнювати, каже він, до рудої корови *. А чому? Тому, каже він, що ідольство, каже він,— це одна річ, а руда корова, каже він,— цілком інша річ; з цього випливає, каже він, що мудрець зупинився на цьому твердженні, каже він, щоб порушити питання, каже він: якщо, каже він, ідольство — таке, то руда корова, каже він,— і поготів".

Оцим "каже він" Хаїм-Хоне так задурював голову і забивав баки, що "екзаменатор" розгублювався, як чоловік, котрого раптом будять і тут-

таки наказують: "Дивись!"— а той дивиться-дивиться — і нічого не тямить...

Коли Хаїм-Хоне помер і Маркеле потрапив до інших меламедів, вони переконалися, що син реб Сендера — тугодум з тупенькою голівкою й короткою пам'яттю. Тим часом Сендер почав дедалі більше багатіти, а в людей він бачив, як вчать дітей на новий кшталт, тим-то знайшов для Маркуса двох-трьох "сьогочасних" учителів; в кожного з них наш юний герой дещо черпав — потрошки й поверхово — і в такий спосіб років у сімнадцять-вісімнадцять вже й наче вилюднів. Тепер це був цілком порядний юнак, не згірш багатьох таких самих юнаків, котрих ми з вами добре знаємо: вони вдягаються дуже гарно; в них є чимало книжок; на вулиці вони розмовляють один з одним про Тургенева і так галасують, що ви мусите звернути на них увагу; вони читають всілякі часописи, а до єврейської газети подеколи надсилають кореспонденції, написані чужою рукою, і згодом, коли вони стають зовсім дорослі, неодмінно хизуються тим, що колись, замолоду, "друкувались у газетах". Одним словом, наш пречудовий Маркус став би просвітителем — таким самим, як усі провінціальні просвітителі, "інтелігентом", звичайнісіньким розв'язним молодиком, що завжди знаходить собі нічогеньку наречену — з рожевими щічками і великим посагом — і жениться, І стає статечним зятеньком, лихварем, комерсантом, попервах не дуже великим, потім — цілком самостійним комерсантом, молодим багатієм з кількома дітьми і виховує їх точнісінько так, як колись це робили його батьки, і Марку-сове життя спокійно точилося б за одвічним законом: час спливає, відходить у небуття одне покоління, натомість з'являється нове — й отак безнастанно...

Але ж ні! Наш милий герой прагнув іншого, і його метою було не те, що ми для нього уготовили. В кожної людини є свої примхи й свої прагнення, то чого б це мав Маркус Бланк чимсь вирізнятись з-поміж усіх людей?

Бачу, моїм читачам, напевне, спало на думку, що сюди вплуталась гарненька дівчина, і Маркус шалено закохався... Ні! Ви повинні

пам'ятати, що цей мій твір є "романом без роману"! Звісно, я не міг би присягнутись, що мій чудовий герой, десь зустрівши таку собі Розу чи Єлизавету, накивав би п'ятами. Я не певен цього. Взагалі період між вісімнадцятьма і двадцятьма роками — найнебезпечні-ший час для молодого покоління. Адже малята змушені хоч-не-хоч перебути кір, прорізування зубок, щеплення віспи; так само вони, вирісши, повинні перебути пору кохання. І нічого гріха таїти — всі ми хворіли на кір, на віспу, закохувались і, хвалити бога, після всіх отих болячок зосталися живі й здорові... Але що можу я вдіяти із своїм юним героєм, коли в нього не було такої нагоди? Хіба силуватимеш його, приказуючи: "Маркусе, ти повинен закохатися, писати палкі листи, танути, як віск, повіситись, утопитись, аби я мав матеріал для "страшенно захоплюючото" роману?" Тим більш, що в мого юного героя була зовсім інша ідея, зовсім інша мета, до якої він з усієї сили продирався крізь усілякі перешкоди. Одним словом, мій Маркус мріяв учитись. Неодмінно, за всяку ціну, вчитись: на лікаря, на адвоката, на інженера — однаково, аби вчитись!

Коли саме і як ця думка запала Маркусові в голову, я не можу сказати вам точно, але листи, що їх він писав одному з моїх товаришів, Ар'є-Лейбу, були сповнені такого вогню, такого запалу, такої енергії, такої щирості, що я був цілковито певен — цей юнак досягне своєї мети (один з цих листів читач бачив у першому розділі нашої правдивої розповіді).

Йому, звичайно, не хотілось, щоб батько знав про цю блискучу ідею, та й, на мою думку, було б значно гірше, якби Сендер довідався про синові наміри й прагнення: бог його святий знає, до яких наслідків це могло призвести! Сендер підшукував синові наречену, а Маркус тим часом писав слізні листи до Ар'є-Лейба!

Найбурхливіший вогонь спалахнув у серці нашого юного героя влітку, саме під той час, коли відбувалися опи-сувапі тут події. Сюди з'їхалися всі гімназисти та студенти, що вчилися в інших містах. Ох! Як заздрив їм наш сердешний Маркус, дивлячись на їхні золоті ґудзики,

формені кашкети, студентські тужурки; всі вони такі веселі, вільні й щасливі, а він — печальний, поневолений і пещасний! Поки вони прегарного літнього вечора катаються човном і співають пісень при місячному сяйві, він, бідолаха, повинен стовбичити вдома і вислухувати давно вже остогидлі батькові теревені! Він — в'язень, закутий в кайдани, і не бачить світу божого, бо його замкнули, запроторили в тюрму. Чому так знущаються з нього і занапастили літа його молодії? Чому не дозволяють так само тішитись щасливою порою юності, як тішаться нею оті всі молодики? Нащо все тримати під сімома замками, все чисто забороняти? Всім дозволено, лише йому, Маркусові, не вільно; він повинен тут нидіти і мучитись докіль? До якої пори?

Пойнятий отакими похмурими думками, сидить наш юний герой, похиливши гарну голову на білі руки, а Сендер розповідає нудну історію про свого компаньйона, як той втягнув його в одну справу, сподіваючись обдурити, як вони обидва прийшли до поміщика, як поміщик сказав йому: "Сідайте", як компаньйон пошився в дурні, як поміщик узяв його на глузи, потім мовив: "Гей, Мошка! Як ся маєш, пане Мошка?" Ха-ха-ха! Сендер регоче, і його гладке тіло трясеться від сміху. Міріам-Хая очей не зводить з свого коханого синочка: він уже давно чогось такий блідий і сумний, не їсть, не п'є... Що коїться з дитиною?

— Що тобі, Маркеле? Що болить тобі, дитинко? — питає любляча матуся по вечері, втуплюється в нього, бере за руку, і сльози навертаються їй на очі.

— Ат, дай мені спокій! Нічого! Нічого! — Маркус випручує руку, і Міріам-Хая виходить, тяжко зітхаючи.

Скажіть самі, хіба дивно за таких обставин, що кожну нагоду, завдяки якій наш симпатичний герой зміг би визволитись із тяжкої неволі, він зустрів би з щирою радістю? Отже, цілком природно, що Маркус, так само, як решта відомих нам Сендерових домочадців, нетерпляче ждав тієї нагоди і що ніхто з них про це не казав, а втім, кожен потай плекав цю думку...

Любий читачу, дорогий друже! Хоч би хто ти був і хоч би який ти був, дай мені твою руку, і побажаємо один одному, щоб, коли настане наша черга розпрощатись з цим нічого не вартим світом,— хай нас бог милує від такого сумного стану, в якому наш шановний Сендер Бланк пробував під той час, коли його миле посімейство прибуло "навідати хворого"...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Сендерове посімейство з'їздиться потроху

Ми залишили Сендера Бланка в його кабінеті після розкішної трапези. Сендер чогось заслабнув: раптом відчув жахливий біль і різь у шлунку.

— Погано! Погано! — сказав він Міріам-Хаї.— Мені зле, дуже зле!

— Що сталося? Бог з тобою, Сендере!

— Не знаю. Отут якесь лихо! — і Сендер обома руками торкнувся живота. Міріам-Хая одразу послала по лікаря. Сендер не йме віри лікарям і запевняє, що вся ця "куме-дія" (тобто медицина) — лише шантаж, "фокуси", завдяки яким вдається видурювати гроші, а втім, відчувши бодай найменший біль, миттю кличе лікаря. Проте він не поодинокий: є чимало таких людей, котрі, зневажливо ставлячись до медицини, водночас витрачають на лікування більш, аніж на будь-що інше, отже, вірять вони в це чи не вірять,— однаково!

Наш шановний Сендер мав свого лікаря, доктора Клу-гера, і полюбляв на дозвіллі балакати з ним про "докто-рію". Лікар доклав великих зусиль, поки втовкмачив йому, нарешті, що, так само, як людина помирає внаслідок хвороби, вона може нагло розпрощатися з життям, бувши при здоров'ї.

Цю істину він затямив добре і відтоді, хоч був здоровісінький, вважав, що життя його тримається на волосинці. Тим-то ждав кінця з днини на днину і давно вже, потай від усіх, склав духівницю, врахувавши все до копієчки. Кожним прожитим днем він тішився, як подарунком долі, і вирішив, що треба скуштувати всіх радощів життя: ласо їсти, досхочу пити, на м'якому спати, не проминати жодної нагоди, коли можна взяти на глузи "сьочасних" голодранців, та й про бога не забувати, тобто молитися щодня, а іноді, на дозвіллі, проказувати двоє-троє псалмів, часом подавати милостиню (рідко, дуже рідко). Ох! Коли б кожен з нас мав змогу, як мій герой, виконувати всі покладені на людину обов'язки і до того ж так спокійно прожити свій вік,— ох, як легко було б нам піти в надра Авраамові! Якою приємною здалася б нам смерть! Подумайте самі: я поснідав, закурюю ароматну сигару, випиваю кухоль смачного пива, проказую кілька псалмів, даю жебракові якусь копійчину, вмочую перо в чорнило і починаю підраховувати: синові — стільки ось, дочці — стільки ось, кілька карбованців на синагогу, два-три рублики, вибачте, на лазню, кілька гривень хай розподілять між учнями тал-мудтори *, щоб вони, коли мене ховатимуть, вигукували: "Спасенність простує поперед нього!" По тому я спокійнісінько, з полегкістю і чистою совістю проказую передсмертну молитву, лягаю в ліжко, заплющую спершу одне око, потім друге — і засинаю... А наступного дня повторюється те саме...

Коли лікар прийшов до Сендера, стан у хворого був тяжкий.

Сендер одразу спитав:

— Я, мабуть, вмираю... Чи ще встигну попрощатися з дітьми?

— Коли б ви вже вмирали,— відповів доктор Клугер,— я не мав би щастя розмовляти з вами тепер, а втім, по дітей пошліть якнайшвидше. Зробіть усе, що належить, і будете спокійні.

Почувши отаку лікареву резолюцію, Сендер пополотнів, затіпався, затрусився, мов з пропасниці:

— Ой, конаю! Ой, гину! Смерть моя прийшла! Смерть моя прийшла!.. Скажіть мені, доктор, правду, щиру, чистісіньку правду: можу я на що-небудь сподіватись? Мені тільки п'ятдесят три роки! Мій батько прожив вісімдесят чотири роки, мати — дев'яносто шість, а дід, кажуть,— понад сто років; з чого ж це я повинен у такому віці померти?..

Сендер гірко заплакав, Міріам-Хая зомліла, а Маркус, взагалі добрий і жалісливий, розчулився до сліз.

Доктор Клугер розвів руками, витягнув шию і скривився. Отак скривитись міг би лише той, хто, спокійно їдучи возом, раптом гепає шкереберть на землю, бо казна-чому хряснула вісь.

Ця міна справила на нашого Сендера жахливе враження: він яскраво уявив собі, як луснула його внутрішня машинерія, всі чисто тельбухи, став прислухатись до того, що діється у нього всередині, і йому здалось, ніби шлунок справді застиг навіки. Не наважившись сказати про це лікареві, лише попросив пильно оглянути ще раз.

Доктор Клугер приклав вухо до його живота і, поки тривав огляд, мовчав, ні пари з уст, лише знизував пдечима, крутив головою, шморгав носом, дуже довго щось обмірковував, дивився хворому в вічі, зітхав, знову мотав головою й знизував плечима... Сендер Бланк все це помітив, і краплини холодного поту зросили йому обличчя. Лікар підвівся, енергійно висякався і сказав:

— Мій дорогий пане Бланк! Ви знаєте, що я ваш щирий друг. Я вживатиму всіх заходів, але ж чи ви будете слухатись мене? Запросіть ще одного лікаря, і ми скличемо консиліум. У медиків є слушна приказка: що голова — то розум, а дві — краще...— сказавши це, він попрощався з хворим та його домашніми і швидко вийшов з кабінету.

Збігши сходами униз, побачив там Фройке, що тримав у руках його пальто. Допомігши лікареві одягнутись, Фройке спитав: "Що чувати в хазяїна?" Доктор Клугер відповів йому, солоденько посміхаючись, латиною (доктор Клугер — людина не пихата, він дуже люб'язний і з усіма обходиться привітно):

— Нічого, трошечки гаргулес, трошечки плеріз ксуа-тива, але все буде гаразд: доктор Клугер насторожі!..

— Чорт його батька знає, звідки він бере оті турецькі слова! — пробурмотів Фройке сам до себе і замкнув двері.

Ми знаємо дуже добре, що Фройке не був родичем Бланків, але, прослуживши тут років сім чи вісім, поводився з ними наче свояк, майже як людина кревна, і вважав, що по совісті йому належить якась, бодай невеличка, частина Сендерової спадщини. Був певен своєї правоти: працював він, як чорний віл, проте за весь час свого відданого служіння ні разу не одержав від господаря якогось гостинчика, а до того ж щодня, побазарювавши, неодмінно мусив складати Сендерові якнайдокладніший звіт про витрачені гроші — боронь боже забути про якусь копійчину! Щиро відданий хазяїнові, Фройке ладен був заради нього у вогонь кинутись, тим-то гострив зуби на три дюжини срібних ложок, на велику срібну скриньку, на гарний бурштиновий, оздоблений золотом мундштук, який, на його думку, повинен коштувати щонайменше тридцять п'ять карбованців, на дюжину крохмальних сорочок й деякі інші дрібнички — про них спадкоємці в скрутну хвилину, напевне, забудуть. Але більш за все Фройке подобався Сендерів золотий годинник з масивним золотим ланцюжком; ланцюжка Сендер Бланк колись замовив в ювелірній майстерні, тим-то він був такий масивний. Фройке не раз тримав у руках цього годинника з ланцюжком, чіпляв на себе і замилувано дивився у дзеркало. Але Фройке не був злодієм. Боронь боже! Хоч би які коштовності лежали перед очима, він їх не займе. "Проте коли хазяїн помре,— вирішив Фройке,— як усі братимуть, братиму і я: хто зверне увагу на бідолашного Фройке?" А тепер, побачивши, що його господар уже доходить, Фройке перелякався, і

серце йому шалено застукотіло; він сидів унизу на стільці, чекав, що от-от йому звелять покликати похоронну братію, а тим часом обмірковував, чого саме потребує, і, здумавши про годинника з ланцюжком, завагався, продати їх чи залишити собі тільки годинника, а ланцюжок хай уже буде Блюмці (його нареченій). А може, краще з того ланцюжка зробити для неї сережки і брошку?..

— Дзінь! Дзінь! Дзінь! — задзеленчав дзвоник з другого поверху. Фройке стрімголов помчав нагору і через кілька хвилин уже біг з двома депешами, які він мав негайно надіслати Сендеровим дітям. Йому десять разів наказували: "Біжи мерщій, одна нога тут, друга — там!" А втім, Фройке дозволив собі посидіти хвильку, щоб прочитати обидві депеші.

На честь цього вірного слуги ми повинні зазначити, що за ті п'ять років, протягом яких у Сендеровому домі пробували різні вчителі, Фройке трохи навчився читати й писати по-російськи. Не можна сказати, що Фройке виявив блискучі здібності до цього, зате Маркус добре з ним попомучився, поки той нарешті опанував кілька складів і навчився підписуватись по-російськи: "Фройке Крок-ман", хоч, по правді кажучи, в нього чомусь завжди виходило: "Манфройкеркокер". А от рахував він бездоганно, і хто зна, який математик вилупився б з нього, якби його батько, Копл Крокман, не був сажотрусом і не помер від надмірного чаркування, а перед смертю не віддав хлопчика до коваля, і якби коваль не годував його щодня стусанами, і якби Фройке не довелося спершу стати двірником, а потім — лакеєм у Сендера Бланка. Найважчу задачу Фройке міг розв'язати в думці, і господаря це щоразу дуже дивувало.

Отже, наш освічений лакей підніс депеші до вікна і простояв над ними мало не півгодини, поки сяк-так розшолопав:

— Буки... он... эл... е... наш — болен... Хворий! Он... покой... аз... слово... наш... он — опасно... Тяжко захворів! Опасно! Тобто незабаром помре. Га?..

1 Фройкові думки знову зосередились на золотому годиннику й литому ланцюжку... На пошті він, перш ніж послати депеші, показав їх якомусь рудому євреєві, попросивши пояснити, про що там йдеться.

"Ох, коли б мене вчили замолоду!" — бідкався Фройке, заховуючи в бічну кишеню здачу — два карбованці сорок копійок. Сподівався залишити їх собі, бо кому тепер спаде на думку цікавитись якоюсь там здачею? А втім, тільки-но він зайшов до кабінету, його тяжко хворий принципал одразу сказав:

— Здачу, Фройке! Два сорок!

"Вже встиг підрахувати, старий собака!"—подумав Фройке. Згнітивши серце, він поклав на стіл два карбованці сорок копійок і засмучено поплентався на своє місце.

Наступного дня приїхав старший Сендерів син, Хаїм Бланк, із своєю дружиною, Сонею, та двома дітками — Фанею, дівчинкою років восьми, і Манею — меншенькою, шестирічною.

Сендерові на диво щастило в справах, а діти його були невдахи.

На той час, коли Хаїм відділився, він мав власних кілька тисяч карбованців.

— Пам'ятай, Хаїме,— сказав йому батько,— що я, з свого боку, зробив усе можливе: вигодував тебе, справив весілля, крім того, дав грошей, потім п'ять років ти жив на моїх хлібах. Чого ж іще треба? Ти не можеш мати до мене ніяких претензій! Тепер ти вже відрізана скиба: маю ще дітей, опріч тебе; утримую дочку і повинен женити сина, їдь здоровий, і хай тобі щастить! Якщо шануватимешся,— матимеш гроші, і все буде гаразд, дасть бог. Гляди, бережи карбованця, і з тебе будуть люди!..

І от Хаїм збіднів, проте не вдавався до батька по допомогу, знаючи, що це — річ марна. Але настав час, коли вже й хата спорожніла, бо все довелося спродати, навіть кусня хліба не було для голодних дітей... Отоді Хаїм написав такого листа:

"Шановному моєму батькові, дорогому й улюбленому, знаменитому дукареві, мудрому й освіченому, святобожному нашому наставникові, хай сяє світоч його, реб Сендерові.

Вже понад два роки минуло відтоді, як я став злидарем, але, сам бачиш, навіть не натякнув тобі про це... Та що я кажу? Діти, жінка і я помираємо з голоду... Я тут чужий... Отже, любий мій батьку, ти, мабуть, усе зрозумів... пояснювати не треба... Двійко таких дітей, як мої, здається мені... А моя жінка зовсім не марнотратниця, як інші... А втім, не знаю. Навпаки, все, що тільки можливо... Коли б не отой Файферман, отой мерзотник... Він вимантачив у мене три тисячі карбованців... Три тисячі карбованців готівкою!.. Тут більш нема до чого взятись... Може, там, у твоєму місті, де в мене багато знайомих, де знають, хто я такий... Подейкують, ніби Янків-Мойше Цукерштейн виграв десять тисяч карбованців... Привіт дорогій моїй матері Міріам-Хаї, дорогій моїй уславленій сестрі Ривці та її чоловікові, освіченому й святобожному Йосипові Земелю з їхніми дітьми... Як ведеться їм тепер? Привіт братові, просвіченому й мудрому, наставникові нашому, Маркусові, дай йому боже довгого віку. Бувайте здорові й щасливі, як того бажає вам

твій син Хаїм Бланк

Ще забув тебе повідомити, що люба моя дружина Соня, дай їй боже довгого віку, тепер нездужає, а менша моя донька Манечка хвора на віспу.

Вищезгаданий Хаїм"

Щодня по тому ходив Хаїм на пошту, але одержав листа лише через два тижні. — Лист, Соню, лист з дому!

Соня вже вичуняла і сяк-так дибала по хаті, а дівчинка й досі ще була хвора. Дуже схвильовані, вони взялися читати довгожданого листа.

"Дорогому моєму синові, наставникові нашому, святобожному реб Хаїму, хай сяє світоч його, та дорогій, уславленій дружині його Соні, дай боже їй довгого віку з усіма домочадцями.

По-перше, повідомляю, що всі ми, хвалити господа, при доброму здоров'ї, дай боже, щоб і у вас було так само. Амінь! По-друге, я не розумію, чим я прогрішив проти тебе, любий сину, що ти завдав такого жалю мені й усім нам, затьмаривши нам свято? Спитай, кого хочеш, хай скажуть, хіба ж я не обійшовся з тобою, як найкращий батько? Отже, любий сину, прошу тебе, не вкорочуй мені віку і не пиши таких прикрих листів. Приїздити сюди тобі не раджу, бо нині, не маючи грошей, нікуди не поткнешся, а дурисвітів, як отой Файферман, скрізь є дуже багато, хоч греблю ними гати. Що вдієш? Скрутні часи настали! А втім, людина солідна ніколи не опинилася б у такому жахливому становищі, як ти. Чоловік твоєї сестри Йосип Земель завів тепер дуже добрий гешефт; подейкують, що він має силу-силенну грошей. Я живу тут уже понад тридцять років, проте ще ні разу мені не поталанило так, як моєму зятеві, нашому наставникові, святобожному реб Йосипові, хай сяє світоч його,— там, в його місті. Я довідався, що він купує собі будинок за двадцять тисяч карбованців,— щасти йому боже,— і щиро радію за нього. Тепер у мене новий клопіт: треба оженити Маркуса, дати йому тридцять тисяч карбованців готівкою та квитанцію, що коштуватиме шість тисяч карбованців. Опріч того, треба справити йому одяг, ну, а витрати на весілля? Я відремонтував свій будинок, і це вийшло мені, без перебільшення, в десять тисяч карбованців! До мене приїздила в гості з дитям (яке чудове дитя!) люба моя дочка Ривка, дай їй боже довгого віку, тож довелося подарувати їй п'ятсот карбованців. Звідки ж узяти таку силу грошей? Привіт твоїй дружині й діткам.

Твій батько Сендер Бланк"

Цілий рік — дуже тяжкий рік! — мучився Хаїм, аж поки, нарешті, домігся посади з платнею п'ятдесят карбованців на місяць, а як минув ще один рік, принципал переконався, що Хаїм —— людина чесна і працює не за страх, а за совість; тоді йому накинули ще п'ятдесят карбованців. Зате він мусив днювати і ночувати в лісі (то була його посада). Не робота, а чистісінька каторга!

Саме під цей час раптом надійшла термінова телеграма від батька, який просив його негайно приїхати разом з родиною. Хаїм не міг покинути службу навіть на два дні, але що вдієш, коли людина тяжкохвора і викликає до себе?

Увійшовши до батька, Хаїм кинувся йому на шию, а на Сендерових очах набігли сльози. Хворий підкликав до себе невістку, спитав: "Як ся маєш?", внучкам простягнув ліву руку для поцілунку, потім ущипнув дівчаток у щічки і звелів їм іти гратися. Діти охоче послухались — їм кортіло роздивитись просторе дідове подвір'я та гарний садок. Внизу їх перейняв Фройке, почастував мармеладом і почав розпитувати: як їх звуть? Скільки їм років? Що робить їхній батько вдома? Що робить мати? Чи в них такий самий великий будинок, як у діда? Чи вміють вони добре читати й писати? Старшенька, Фаня, сказала, що вміє вже читати не лише друковані літери, а й по писаному. Фройке не полінувався тут-таки проекзаменувати її. Вихопив з кишені клаптик паперу і олівцем надряпав: "Манфройкеркокер". Дівчатка зареготали і з вереском кинулись у садок, вигукуючи: "Манфройкеркокер!" Наш уславлений Фройке почув це, і відтоді в його серці спалахнула ненависть до цих двох дівчаток та їхніх батьків.

Години через дві по тому Хаїм пішов до Маркусової кімнати, і брат показав йому всі найцікавіші книжки з своєї бібліотеки.

Наш юний герой був такий щасливий і так зрадів гостеві, якого давно вже не бачив, що навіть забув спитати, як йому ведеться. А Хаїм також нічого про себе не розповідав, та й взагалі весь час, поки менший брат теревенив, не промовив жодного слова. А Соня? Соня сиділа з Міріам-Хаєю в куточку, і обидві тихенько балакали про різні домашні справи: про ледачих служниць, про дитячі убраннячка, такі дорогі, що до них і доступитись не можна, про дорожнечу взагалі; навіть за якусь там курку, гуску або качку з тебе сім шкур злуплять!

— Якось я звеліла принести яйця,— розповідала невістці Міріам-Хая, і обидві аж паленіли з обурення,— я вже звикла платити по сімдесят копійок; хіба що перед пасхою даю карбованця або карбованця і п'ять копійок, але не більше. Я полічила яйця... П'ять кіп я звеліла принести, бо хотіла спекти торт з десяти фунтів; щоправда, минулого тижня я напекла, хвалити господа, повну шафу, але за три дні все зникло; сказати б на служницю,— ні, не можу: в мене тепер чесна служниця, дай боже мені таке щастя... Ша! Ти знаєш її, напевне, вона була тут шість років тому, її ім'я Злата...

— Ой! Злата? Мамо, Злата у вас?

— Еге ж, Злата! Вона вже розлучилася з чоловіком і вийшла заміж вдруге.

— А за кого, мамо?

— Ет, за кого Злата вийшла! Щоб йому таке щастя! Якийсь шарлатан, виродок, він начебто кравець, кирпатий невдалюга!

— Може, Ціпойрин син, Мордхе? Правда ж, я вгадала?

— Так, але звідки ти знаєш, Соню?

— А де тепер Ціпойра? Мабуть, служницею десь, бідолаха?

— Ще б пак! Вже давно померла!

— Ой! Ціпойра померла?! Що ви кажете, мамо? Ай-ай-ай!!!

Господь знає, куди шановні дами утеребилися б в їхній довгій розмові, і чи згадали б колись про ті п'ять кіп яєць, чи, отак перестрибуючи, не заїхали б ген-ген у далекі краї,— якби раптом не з'явився Фройке і не сповістив, що прибули пан Йосип Земель з мадам і дитиною та ще якась стара жінка.

Моїх читачів, мабуть, дивує, що наші вельмишановні дами у таку пору, коли старий смертельно хворий, не знайшли іншої теми для розмови, опріч яєць та курей?.. Далебі, не треба дивуватись: вони мимоволі розпочали таку цікаву розмову про господарство, де йшлося про курей, про яйця, про петрушку та інші дрібнички. Автор цього твору на власні очі бачив, як одна провінціальна дама лаштувалася піти в театр, все було гаразд, як годиться, навіть квитка купила в першому ряду партеру за три карбованці п'ятдесят копійок. Ідучи вже до театру, раптом помітила, що якийсь солдат несе під шинеллю білого півня, безнастанно роздивляючись навкруги. Мадам спало на думку звернутись до солдата — можливо, жартома:

— Скільки правиш за півня?

— Двадцять п'ять копійок сріблом!

— Візьми двадцять! — відповіла йому дама і, зупинившись на хвильку, кинула погляд на півня.

— Давайте гроші! — сказав вояка, і дама, недовго Думаючи, попрямувала додому разом із солдатом і півнем.

Лише на початку третього акту я, подивившись у бінокль, побачив, як ота дама увійшла в зал, і обличчя її сяяло вдвоє більше, аніж перед тим.

Повернувшись додому з театру, я пригадав, що завтра — переддень йомкіпер * і що білий півень потрібен для капорес...

"Ото щасливий чоловікі — подумав я.— Він має най-відданішу в світі дружину..."

РОЗДІЛ шостий

Ревекна, її норотна історія та Йосип Земель — удачливий спадкоємець

Тільки-но родина Земелів увійшла в дім, мадам Ревекка Земель мовчки на хвильку кинулася в обійми мачухи та братової і прожогом, навіть не переодягнувшись, побігла до хворого батька в кабінет, а чоловік її з дітьми, тещею та своякинею лишився тут. Чому Йосип Земель не пішов одразу навідати хворого тестя,— ми довідаємось незабаром, а тим часом скористаємося з цієї нагоди, щоб ближче познайомитись з ним.

Йому двадцять вісім років. Визначити — гарний цей молодик чи бридкий, важко. Очей його не видно, бо їх закривають димчасті окуляри. Волосся та закучерявлену бороду пофарбовано й напомаджено, і від них тхне чимсь неприємним. Комір сорочки так накрохмалено, що пан Земель не може поворухнути головою і змушений повертатись усім довгим, тонким тулубом. На білосніжній жилетці висять кілька ланцюжків з брелоками; на трьох пальцях — чотири різні каблучки, ще й великий перстень; його черевики риплять так пронизливо, що хоч з хати тікай.

Наш чудовий Йосип не може всидіти на одному місці і, навіть розмовляючи з кимсь, любить походжати туди й назад, заклавши руки в кишені, й справляти такі рипи, що черевики аж вищать. Ми мало не забули сказати про галстук, в якому стирчить золота пришпилька, увінчана мініатюрним зображенням свинячої голови з гарненькими вушками, та про довжелезний ніготь на мізинцю лівої руки.

— Як ся маєте, Софіє Абрамівно? — звернувся Йосип до своякині і сів коло неї (Міріам-Хая пішла з дітьми до залу).— Давно вже ми не бачилисьі

— Еге ж, Йосипе Мойсейовичу,— відповіла Соня, дивлячись на шановного родича,— дуже давно! Багато води збігло відтоді. Скільки горя ми зазнали! Як ведеться вам у ваших справах? Свекор колись писав нам, що щастя ходить за вами слідом. Не знаю, як тепер? Кажуть люди, що ваші компаньйони не дуже гарно з вами обійшлися — так само і в нас було... Усім відомий мерзотник Фай-ферман... .

— О Софіє Абрамівно! — відповів Йосип, підхопився з стільця, як опечений, і почав бігати по кімнаті, порипуючи дорогими черевиками.— О, ви собі навіть не уявляєте, які шахраї є на світі! Вони хотіли пустити мене з торбами, щоб за вітром пішов увесь мій статок — тисячі, сотні тисяч, мільйони! Честнoє слово! Але мені вдалося випорснути з їхніх рук і врятувати чималий капітал. Хоч підприємство якийсь час не діє, я не сиджу згорнувши руки і, бог дасть, доможуся свого. Сподіваюсь, що протягом цього року до мене повернеться все те, що загарбали мої компаньйони... Крім того, будинок, якого я купив, вийшов мені у п'ятдесят тисяч карбованців... Самий сад коштує з біса дорого... Мій садівник одержує п'ятсот карбованців на рік. А екіпаж і коні? А інші видатки? А скільки я витрачаю щороку на допомогу родичам і чужим людям! Ет, що там казати... Честнoє слово!

— Ну, а в карти ви й досі граєте? — спитала Соня, солоденько посміхнувшись.

— Та що ви таке говорите! — відповів Йосип тоном безневинно скривдженої людини.— Хай бог боронить! Хіба що коли-небудь на дозвіллі, довгого зимового вечора, сядеш знічев'я до ломберного стола. До того ж ви, напевне, пам'ятаєте, що я ніколи не програвав; навпаки, виграю завше, честное слово! (Тут Йосип зупинився і вибухнув сміхом, показуючи свої чорні зуби). Оце недавно їхав я з Одеси і у вагоні першого класу познайомився з одним молодиком. Він питає мене, хто я. Кажу йому: "Такий ось". А він каже: "Он як? Тож я вас знаю!" Питаю його: "Звідки?" А він відповідає: "Мій батько торік купив у вас пшеницю, на сто тисяч карбованців".— "А хто ваш батько?" — питаю я. Він назвав прізвище. Коротко кажучи, туди-сюди, сіли ми грати, і поки доїхали до Києва, поклав він мені п'ятнадцять тисяч рубликів, а сам був білий як крейда, і я ще мусив позичити йому п'ятдесят карбованців на дорогу. Ха-ха-ха! Честное слово!..

Тільки-но він це сказав, з батькового кабінету повернулась Ревекка, і вони з Сонею знову почали цілуватись, довго-довго, наче дві люблячі сестри, які вже десять років не бачились, а тепер, коли милостивий господь знову з'єднав їх, вони можуть, цілуючись і обіймаючись, звірити одна одній свої жалі... Ах! У цей момент обидві наші шановні дами зовсім забули, що, пробуваючи на Сендерових хлібах, вони гарикались безнастанно і цілий рік дулися одна на одну, бо Ревекка сказала, що Соня поцупила в неї носовичка, а Соня закинула їй, що чоловік у неї — карте-люга. Цілком можливо, що тепер вони щиро шкодували про колишні лайки, чвари та образи, бо в цей момент наші шановні дами, Ревекка і Соня, здавались найкращими друзями. Важко було вловити все чисто з їхньої розмови; вони щебетали, як пташки, і втаємничували одна одну в такі речі, що їх своїм відданим чоловікам вони, звичайно, ніколи не розповіли б! Як втішно сидіти осторонь і спостерігати таку чудову картину, де краса, грація, чеснота і невинність зливаються воєдино, а ви дивитесь на все це захоплено і водночас заздрісно...

Лише через півгодини Ревекка підвелась, відкликала Йосипа набік і прошепотіла йому:

— Зайди до тата, Йосипе, але гляди, тримай язика за зубами, бо він добре тебе знає,— повір мені! Якщо він почне тебе лаяти, не огризайся цього разу, щоб потім не каятись. Отже, пам'ятай!

Йосип удавано розсміявся, а Ревекка сказала голосно:

— Йди Йосипе, тато хоче тебе бачити! — І Йосип, задерши голову і порипуючи черевиками, вийшов.

Як Сендер Бланк прийняв його і про що вони говорили,— знав лише Фройке, котрий увесь час стояв під дверима, підслуховуючи розмову між шановним тестем та його достойним зятем Йосипом Земелем.

Наші читачі дарма обурюються проти такої зухвалості лицемірного слуги. Ви повинні пробачити бідоласі, бо він — людина підневільна, як то кажуть, "найнявся — продався", це нещасний раб, котрий мусить кожному коритись: то наша вельмишановна Софія Абрамівна звеліла йому підслухувати, а за те пообіцяла винагородити так щедро, що йому й не снилося...

Через кілька годин вже й Блюмка (Фройкова наречена) знала, що реб Сендер, хоч і хворий, шпетив зятя на всю губу, а Йосип мовчав, ні пари з уст. Весь час стовби-

чив на місці, як бовван із скляними очима. Ще багато цікавих речей розповів Фройке своїй коханій нареченій, водночас запихаючись шматками торта, які він витягав з кишені, горіхами й іншими ласощами.

Хай читачі не думають, що наш Йосип неспроможний був дати тестеві відсіч або що він мовчав з поваги до старого. Аж ніяк! Йосип міг заговорити десятьох водночас. А повагу також можна взяти під сумнів... Річ у тім, що саме Сендер ставився до Йосипа з повагою, коли той їв тестів хліб, але мав багато грошей. А що вже казати про той час, коли Йосип з Ревеккою відділились і Сендер довідався, як щастить зятеві в

його справах! Сендер пишався ним, часто писав листи, посилав дочці найкращі подарунки, а про Йосипа казав, що йому дуже личить бути багатієм — мовляв, він взагалі схожий на мільйонщика.

Перша спекуляція, до якої Йосип узявся, виявилась вдалою, і він добре нажився, торгуючи збіжжям, а втім, хвалячись своїми успіхами, як завжди, значно їх перебільшив, щоб здобути повагу інших ділків. На той час від цієї справи можна було сподіватись великого зиску, і Йосип, захопившись, купив багато збіжжя — запас років на два. Пшениця спала з ціни, проте Йосип не занепав духом і зсипав збіжжя в гамазеї. Воно пролежало там так довго, поки половина не згнила, а решту бідолаха мусив продати вдвоє дешевше.

Взнавши про це, Сендер написав йому листа, сповненого ущипливих докорів: так діяти не слід, треба вибирати слушний момент, бути обережним, не зариватись. Йосип відповів, що так торгувати, як він, не вміє ніхто і дуже дивується, що тесть, котрий зроду навіть пуда пшениці не бачив, повчає його, Йосипа, як саме треба торгувати... Цього листа Сендер подер на клапті, проте гнівався не дуже довго, бо несподівано одержав депешу від Ревекки, яка сповіщала, що Йосипова бабуся, багата вдова, померла, відписавши йому сто шістдесят тисяч карбованців. Отоді Сендер послав дітям такого листа:

"Шановному моєму зятеві, знаменитому дука-реві, мудрому й просвіченому, дорогому й уславленому нашому наставникові, святобожному реб Йосипові, хай сяє світоч його, панові Земелю.

Шановній моїй дочці, знаменитій розумниці, просвіченій, уславленій, дорогій Ривці, дай їй боже довгого віку з усіма її домочадцями.

З великою скорботою прочитав я вашу телеграму і щиро вболіваю, що твоя славетна бабуся, моя вельмишановна родичка, бувши ще такою молодою, лягла в домовину, хай пам'ять про неї ніколи не згасне. Але хоч скільки плакатимеш і побиватимешся, горю не зарадиш — мабуть,

така божа воля. Свою люблячу бабусю ти вже не повернеш до життя, царство їй небесне, а ви ж молоді й повинні ще жити на світі. Тим-то, дорогий мій зятеньку і дорога моя дочко, не журіться так, пожалійте себе і дай боже, щоб ми більш не знали горя разом з усім нашим народом і щоб молодші не помирали — амінь! Я вважаю, діти, що гроші одразу треба внести в банк, поки, дасть бог, ви трохи заспокоїтесь і трапиться якийсь солідний ґешефт. На мою думку, процентів з такого капіталу вам вистачить на прожиття, до того ж ви знаєте, що я труджуся і для вас, гроші з собою в домовину не візьму, а людина не живе вічно... Бувайте здорові й щасливі. Хотілося б мати від вас більшу втіху, аніж від мого бідолашного сина Хаїма, який не схотів мене послухатись... Привіт вашій любій дитині.

Ваш відданий батько Сендер Бланк.

Моя люба дружина Міріам-Хая посилає вам усім щирий привіт.

Вищезгаданий Сендер"

З цього листа Йосип був дуже вдоволений, бо зроду тесть не звертався до нього, як цього разу: "Знаменитому дукареві, мудрому й просвіченому". Одразу написав "кучеряве" послання староєврейською мовою, причому з безліччю помилок, і відтоді вони помирились на довгий час.

Поки наш симпатичний Йосип Земель, поступово втрачаючи гроші, не розорився остаточно, він не заспокоївся. А коли вже нічого не лишилось, він не занепав духом, навпаки — відчув якусь полегкість. Милому нашому героєві завжди так таланило, що майже цілий вік він одержував одну по одній якусь спадщину, і тільки-но встигав її роз-

тринькати, як звідкись вихоплювалася нова: то бабусина, то дядькова, то тітчина! А нам з вами, любий читачу, господь не захотів зробити ласку: хай би і ми мали таких бабусь, дядьків і тіточок, котрі

перед смертю облагодіяли б нас... Ні! Нам з вами судилося інше щастячко: справити весілля бідної племінниці... допомогти зубожілому своякові... роздобути гроші, щоб підтримати погорільців — жінчиних родичів, або вести на призов якогось там (десята вода на киселі!) троюрідного брата, нікчему й шелихвоста!.. Ет, що там говорити, читачу! Мусимо заплющити на все очі і мовчати.

Не можна сказати, що Ревекка завжди жила в згоді із своїм чоловіком. Щоправда, коли вона стала Йосиповою нареченою, то була майже закохана в гарного, багатого жениха. Бувши тоді п'ятнадцятирічним дівчам, гадала, що на неї чекає велике щастя; так говорили всі в місті, і це скидалось на правду: Мойше Земель — дуже багатий — надсилав синовій нареченій пречудові подарунки, а листи, що їх вона одержувала від Йосипа протягом року, були такі промовисті й палкі, що молода, вродлива, сповнена сил Ревекка, котра прочитала дуже багато романів, мимохіть закохалася в свого жениха, якому тоді вже минуло двадцять років. Не одну ніч пролежала закохана дівчина без сну, із слізьми на очах і фантазувала, уявляючи собі Йосипа Земеля таким відважним, прегарним і мудрим, що по тому кожний день, кожна година і кожна хвилина здавались їй нестерпно довгими!.. Щоправда, вона бачилась із женихом разів зо три, і той поставав перед нею зовсім не таким, як в її мріяннях.

Де й поділися ота краса, розум, освіченість! Навпаки, впадали в око деякі прикрі риси й неприємні звички, до того ж Ревекка часто помічала, що він бреше. Але вона пояснювала це його розпещеністю, тим, що він, бувши змалку мазунчиком, купався в розкошах, і коли Йосип, повертаючись додому, надсилав їй палкі листи,— знову починала фантазувати, і в її уяві поставав не той Йосип, якого вона знала, а цілком інший — вродливий, добрий, любий, справжній герой!

З великим хвилюванням лічила Ревекка дні перед весіллям, а тим часом їй шили найдорожчі й найкращі в світі вбрання: наш вельмишановний Сендер Бланк розщедрився, щоб, боронь боже, не осоромитись перед таким сватом, як Мойше Земель. Вже лишився один

місяць, один тиждень, два дні, одна ніч, одна година, одна хвилина — жених уже приїхав!.. Весілля... Музики... Бал... Танці... Вінчальний убір... Подруги... Весільна вечеря... Прощання... Весілля скінчилось...

Перший, медовий місяць — це весна в житті молодого подружжя. Цілий світ створено лише заради них, щоб їм було весело й приємно; навіть водовоз, на якого вдома чекають хвора жінка і голодні діти, здається їм симпатичним, і жебрак, котрий стоїть без шапки, спираючись на палицю, з простягненою рукою,— ох, як це гарно!.. Хай це триває нескінченно...

Нема, нема нічого вічного під сонцем! Весні настає край, медовому місяцеві настає край, всьому настає край! Через п'ять тижнів по весіллі Ревекка зауважила своєму коханому Йосипові, що від рипіння його черевиків їй лящить у вухах і голова аж туманіє... Йосип відповів, що це їй тільки ввижається, якась дурна примха, честное слово!.. Ревекка відказала, що вона не знає, хто з них дурний і хто розумний. Йосип спалахнув і гнівно відповів, що таких розумних, як вона, він уже бачив, що ущипливих слівець він не любить і те, що вона знає, він уже давно забув, честное слово!..

Ревекка також розсердилась і сказала, що не може збагнути, в чому виявляються його розум і знання, що вона прочитала книжок значно більше, аніж він, нікчемний чванько у гарно випрасуваній сорочці, проте з порожньою головою... Йосип розлютився й уїдливо дорікнув, що батько в неї — невіглас, та й увесь його статок менш вартий за сміття, що валяється в подвір'ї Мойше Земеля, честное слово!.. Ревекку це страшенно обурило, і вона заявила: якщо його принижує перебування в домі бідного тестя, хай забирається до своїх багатих батьків хоч би й сьогодні, а вона, Ревекка, не помчить за ним слідом... Йосип забігав по кімнаті, бундючно засунувши руки в кишені; він справді повернеться до своїх любих батьків, йому байдуже, що Ревекка не помчить за ним слідом; таких благородних дам, як вона, він бачив уже багато, до того ж значно кращих, розумніших і освіченіших, честное слово!.. Цього

Ревекка вже не могла стерпіти, залилась слізьми і несамовито залементувала:

— Геть, геть звідси, шарлатане! Геть з-перед моїх очей! Ненавиджу тебе! Геть!!!

Минуло не більш як півгодини, а наш герой Йосип уже стояв перед своєю улюбленою Ревеккою навколішках і перепрошував її, каявся, що завинив проти коханої, коханої жіночки, що він не гідний у слід їй уступити, не вартий її мізинчика, її носовичка, він ладен віддати життя за її чудові, променисті очі, за одну її усмішку, а все, що він наговорив,— пусті теревені, честноє слово!..

Отакі сцени відбувались дедалі частіше, поки Йосип не був змушений дременути до батька на три місяці, і хоч колись присягався, що не може прожити без Ревекки навіть двох годин, виявилось, що він, хвалити господа, витримав розлуку і не помер. Навпаки, подейкують, що Йосип трохи поздоровішав у рідному місті, серед давніх своїх знайомих, а лихі люди, вороги, нашіптували, що він нібито упадає коло своєї двоюрідної сестри, гарненької дівиці, котра ніяк діждатись не може, поки Йосип розлучиться з Ревеккою (о наклепники!)... Оті плітки доходили до покинутої Ревекки Бланк, тобто Ревекки Земель, і завдавали їй багато горя й страждань, чи то з великої любові, чи то з ненависті,— хто може це знати?.. Невідомо, чим усе це скінчилося б, якби мадам Ревекка Земель не одержала таку депешу:

"Передать РевеккЪ, скончался папенька, оставил 300 ООО. Сердечно сокрушенъ. ПриЬзжай. Осипъ Земель".

Наш уславлений Сендер Бланк саме обідав, коли надійшла ця телеграма, проте одразу покликав доньку до кабінету, і вони пробули там з півгодини, а коли вийшли, Ревекка була заплакана... Заради грошей вона не поїхала б до чоловіка! Але хто не знає, що жінки м'якосерді і жаліють нас, мужчин, навіть коли ми скривджуємо їх?..

Йосип, бідолаха, осиротів і, сердешний, лишився там сам-самісінький у такий скрутний час, коли сталося таке нещастя!.. Від сліз у неї пашіли щічки. Ревекка причепурилась, а коли проходила по залу, не могла проминути дзеркало — треба ж було оглянути свою постать. На її губах промайнула посмішка, мовляв: "Нічогенька?.." Згодом, коли Ревекка вже сиділа у вагоні і кур'єрський поїзд мчав туди, де був її коханий чоловік, її самотній Йосип, з нею сталася пригода, яку ми не можемо приховати від наших читачів і повинні коротенько розповісти про це.

Увійшовши до вагона, Ревекка почала підшукувати собі зручне місце і кілька разів пройшлася туди й назад;

нарешті, помітила місце коло вікна — навпроти якогось молодика, заглибленого в книжку. Поїзд ішов уже досить довго, а молодик не відводив очей від книжки. Ревекка, людина компанійська, любила побалакати, але їй не хотілося першій заходити в розмову із своїм vis-â-vis !. Спершись на лікоть, вона замислилась. Молодик відклав книжку, хотів подрімати трохи, але мимохіть поглянув на сусідку, на її білосніжну, оголену ручку,— в цю хвилину Ревекка була чарівна,— і почав пасти очима красуню: від його сонливості й сліду не лишилось! — Далеко ви їдете, мадемуазель?

Почувши слово "мадемуазель", Ревекка зашарілась і стала ще красивіша. Сказала, куди їде, і між ними розпочалася довга розмова, з якої Ревекка довідалась, що цей молодик — студент, дуже симпатичний, розумний і життєрадісний. Студент розповідав силу-силенну анекдотів, а вона аж заходилась сміхом на превелику втіху молодикові, котрий сам був веселий і любив звеселяти інших. Ревекка також розповіла кілька цікавих історій, і обоє безнастанно реготали. Під час зупинок вони виходили з вагона, їли, пили, купували різні ласощі. На одній із станцій довелося ждати поїзда три години. Вони походжали — рука в руку — по платформі, і студент говорив дуже довго й захоплено. Про такі речі Ревекка чула вперше і навіть ніколи не читала в найцікавіших романах. Перед нею постав новий світ, гарний, великий, чудовий світ!.. А сонце сяяло на небі, все цвіло, співало, всміхалося — був початок травня,

розумієте?.. Ревекка позирнула на молодого студента, зустрілася поглядом з його великими, чорними, жагучими очима і відчула, що червоніє, а на душі стало так хороше, ясно й тепло, як у навколишній природі. Голова їй палахкотіла... Такого почуття, як у цей момент, ще зроду не зазнавала. Вона не пам'ятає, як її рука опинилась в його великих теплих долонях. Не пам'ятає, що саме він їй казав. Знову зустрілася поглядом з його гарними очима і раптом випручала свою руку, згадавши, що її нетерпляче жде чоловік, самотній Йосип!.. Ще якусь хвилину вона стояла і дивилась на молодика, порівнюючи його із своїм Йосипом, його гарні очі з Йосиповими маленькими червонястими очицями під димчастими окулярами; його ясну, розумну голову з Йосиповою баранячою довбешкою, по

1 З тии, що сидить навпроти (франц.).

рожньою, як м'ячик; натхненну студентову мову з Йоси-повими брехливими вигадками.

"Щезніть, щезніть, погані помисли, щезніть, щезніть, облудні думки! Туди, туди повинна я їхати!.. Я повинна, я мушу, я не можу інакше!.. Туди! Туди!!!" — думала Ревекка і схвильовано попрощалась із студентом.

Коли поїзд зупинився, Ревекка крізь вікно побачила на платформі вичепуреного Йосипа, і в її голові, мов вихор, промайнув молодик, з яким вона попрощалася лише дві години тому; ще не встигла опам'ятатись, як Йосип уже вбіг у вагон, обіймав її, цілував, щось говорив палко й ніжно. Ревекка не чула нічого... Але у фаетоні (Йосип виїхав зустрічати жінку в батьковому розкішному екіпажі) вона поклала гарячу голову на Йосипове плече і розридалась... Йосип утішав і заспокоював її, і отак вони приїхали додому.

Нове місто, новий дім, нові знайомства, нові компліменти та нові інтереси заполонили Ревекку, і образ молодого студента потьмянішав...

Під цей час між чоловіком і жінкою відбулося кілька прикрих сцен, де Йосип грав роль грішника, який навколішках просить пробачення; звісно, що Ревекка, жаліючи його, прощала... Якось уранці покоївка відсахнулась, побачивши, що мадам Ревекка, в самій сорочці, рве на собі волосся, а пан Йосип стоїть нерухомо, з черевиком в одній руці і димчастими окулярами — в другій. А втім, з яким шиком і блиском виїжджали вони щодня! Як розкішно Ревекка вдягалась! Скільки дам і дівиць заздрили її багатству й пишноті! Знайте, читачу: добрий, благородний, освічений чоловік — ніщо проти пари баских коней! Знайте, читачко: щасливе життя з люблячим, але бідним чоловіком — ніщо проти ложі в театрі! Всі ідеали — ніщо проти бучних бенкетів, блискучих балів, танців з офіцерами!..

Через рік, коли біль тяжкої втрати трохи вщух і Йосип перестав тужити за своїм коханим батьком, він заснував з кількома компаньйонами великий заклад по продажу кам'яного вугілля. На Йосиповому будинку раптом з'явилась чимала вивіска, на якій золотими літерами було написано:

"ГЛАВНАЯ КОНТОРА КАМЕННОУГОЛЬНОГО ТОВАРИЩЕСТВА ЗЕМЕЛЯ, ФАЙФЕРМАНА И М".

У цій конторі завжди сиділи троє бухгалтерів, двоє діловодів, секретар та касир, і вони з дев'ятої години ранку до п'ятої години дня різались у преферанс, а Земель та Файферман з компаньйонами стовбичили в Петербурзі — невідомо якого дідька! Ревекка сиділа собі вдома, в чудовій квартирі, і майже щовечора сюди приходили молодики з вершків тутешнього товариства позмагатися за зеленим столом.

Так проминули три роки: три гарні, спокійні роки для Земелевих бухгалтерів та діловодів, три веселі роки для Ревекки та її знайомих і три прикрі роки для нещасного Йосипа Земеля, бо він, бідолаха, втратив увесь свій капітал та ще й судився з компаньйоном, отим Файферманом, котрий своїми операціями з кам'яним вугіллям таки висвистів 1 усі гроші з його кишені.

Тихо, без будь-яких церемоній, почепили свого часу шикарну вивіску і так само тихо, без будь-яких церемоній, її зняли з Йосипового будинку і поклали на горище. Там, серед різного старого мотлоху, лежить вона й досі; павуки тчуть на ній своє химерне мереживо, поряд зухвало витанцьовують миші... Замість неї висить тепер нова, вже без золотих літер:

"МЕХАНИЧЕСКОЕ ПРАЧЕЧНОЕ ЗАВЕДЕНІЕ".

Прізвище Земель тут уже не згадувалось, але ми знаємо, що пральний заклад належить саме йому; власне, соромитись тут нічого, головне — це заробіток. Проте, на превеликий жаль, ніякого заробітку не було. Йосип Земель відкрив цей заклад з величезною помпою і шиком, а втім, невідомо, чи довго він існуватиме — мабуть, місяць, щонайбільше два...

Отак стояли їхні справи, коли раптом Йосип та Ревекка одержали печальну звістку і в такий спосіб опинились у Сендеровому домі, де ми вже мали честь їх бачити.

1 Гра слів. Ф а й ф е р єврейською мовою означав "свистун". (Прим, перекладача).

РОЗДІЛ сьомий,

де читач знайомиться з двома другорядними персонажами цього роману

Так уже, мабуть, повелося, що тільки-но старі люди опиняються серед молодих, про них одразу забувають, наче їх і нема зовсім.

Розповідаючи про всіх тих, хто пробував тепер у Сенде-ровому домі, ми проминули сімдесятирічну тітку Добриш, рідну Сендерову сестру, з підв'язаними зубами, високу й дебелу, схожу на Сендера.

— Як ви сюди добилися, тітонько? — спитали в неї молоді дами.— Коли й звідки приїхали?

— Ох! — відповіла тітка Добриш, стогнучи і похитуючи головою.— Ох! Тутешній балагула, який їздить до нас щотижня, розказав мені про несподіване лихо! Ох! Єдиний брат! Один-однісінький брат! І який брат! Який брат! Ох! Ох!

— Чого ви охкаєте, Добриш? — озвалася Міріам-Хая.— Дасть бог, він вичуняє.

— Еге ж, серденько, для бога нема нічого неможливого, еге ж! Він — всемогутній! Над усіма дохтурами дохтур!

Славнозвісний Йосип Земель, якому допіру була добра прочуханка від тестя, зайшов у розмову з тіткою Добриш і висипав перед нею цілий лантух уїдливих дотепів, жартів, приповідок і цим розсмішив усіх, хто був у кімнаті.

Лише через кілька годин по приїзді її повели до хворого брата, де вона пробула дуже недовго, а виходячи звідти, сякалася і витирала очі. Анітрохи не засмучений Йосип зустрів її гучним сміхом і одразу почав перекривлювати, як вона плаче й сякається. Всі вибухнули реготом, а Йосип аж сяяв від вдоволення.

— Смійтеся, смійтеся, діточки! — сумирно сказала тітка.— І ви коли-небудь будете старі, тоді й з вас сміятимуться!

Веселун Йосип знову почав кепкувати з неї, а лагідна тітка Добриш і слова не мовила, ба навіть сміялась разом з іншими.

Важко збагнути всю незлобивість цієї старої: чи то в неї добра вдача, чи то в цьому криється щось інше? Ми знаємо, що тітка Добриш свого часу, ще не дійшовши п'ят-

десяти років, встигла вирядити на той світ трьох здоровезних чоловіків і зосталася одна-однісінька. Таких жінок у нас називають катлоніс *.

Ніколи не мавши дітей, вона добре розуміла, яка доля жде її на схилі віку, тим-то заздалегідь в якійсь мірі забезпечила себе: назбиравши кілька сот карбованців, купила невелику хатину та бакалійну крамничку і живе собі помалесеньку. В місті називають її тіткою Добриш, а селяни — Добруха. Вона не лише бакалійниця, а й трохи знахарює. В цієї жінки можна дістати і ліки, і всілякі трави, як-от миш'як, отруту, розмарин, шавлію, ромашку; опріч того, тітка Добриш чудово вміє замовляти пристріт, зубний біль, бешиху, виливати віск, ворожити на картах, примушувати втеклого чоловіка повертатись до своєї жінки верхи на коцюбі, вміє виганяти чортів, відьом, дияволів, домовиків і взагалі на своє діло майстериця.

Влітку, до схід сонця, вона часто ходить на поле збирати цілющі трави, а взимку, коли місяць уповні, стоїть пізнього вечора на вулиці і щось шепоче, вимахуючи руками.

Люди шанують тітку Добриш, хоч дехто розповідає про неї не дуже гарні речі — мовляв, і начальство давно вже її запримітило, тільки ж вона вміє все робити так, що й голки не підсунеш.

— Ви така досвідчена,— прискіпувався до неї Йосип,— тож мали б вилікувати мого тестя!

— Всевишній пошле йому зцілення, синку! Він — цілитель усього живого, синку! Він — чудотворець, синку! — відповіла стара, пересипаючи свою мову староєврейськими висловами.

Тітка Добриш знає силу-силенну староєврейських слів, тим-то зажила слави жінки вченої, освіченої, з суто чоловічим розумом.

— Ну, а відшіптування хіба не помагає? — не відсту-пався Йосип.

— Ні, синку! В чужому місті моє відшіптування не може подіяти...

Наш герой Йосип ще довго кепкував з тітки Добриш, яка казала на нього "синку" і не ображалася з такого неприхованого глузування, але Йосипові дотепи всім набридли. Ревекка мовила: "Облиш, Йосипе"—і так поглянула на нього, що йому заціпило на тривалий час, аж поки не приїхав доктор Клугер; коли той став прощатись, Посип розбалакався з ним про свої справи. Розповів про судовий процес з колишнім компаньйоном — Файферманом, який загарбав у нього півтора мільйона, та про американський пральний заклад, що дає великий зиск — честноє слово!

Доктор Клугер попервах захопився Йосиповими теревенями про такий незвичайний процес та про американський пральний заклад. Наш герой у захваті від того, що бог послав йому людину, яка ним цікавиться, витягнув цілу паку паперів: прохань, копій, рахунків, планів, векселів, розписок і просто паперів. Бідний доктор Клугер мусив переглянути всю оту паку, аж холодний піт пройняв його. А що міг він вдіяти, коли сам напросився на це лихо? Кілька разів намагався вихопитись звідси, позирав на годинника, проте марно: Йосип вп'явся в нього, наче кліщ, і промучив не менш як годину, поки Ревекка, увійшовши сюди, не поклала цьому край (а її наш герой побоювався).

Коли доктор Клугер виїхав з Сендерового подвір'я, він зітхнув з полегкістю, проте озирнувся, чи не наздоганяє його пан Земель із своїми документами.

— Ото розумаха! — розповідав доктор Клугер своїм знайомим.— Півтора мільйона! Я був у одного пацієнта, в пана Бланка, ви ж, напевне, знаєте пана Бланка? Він має зятя, дуже розумного чолов'ягу. Уявіть собі, цей зять позивається за півтора мільйона!

— Он як? А що поробляє ваш хворий? Як почуває себе пан Бланк?

— Ет! Поки що — жодних змін, статус нервозус... Я гадаю, завтра чи післязавтра — не пізніше — настане криза, і — або сюди, або туди...— і доктор Клугер показав усім корпусом сюди й туди.

— Гай-гай! Жаль таку людину, як реб Сендер, їй-право, дуже жаль. Правда ж?

— 0, безперечно! Хороша людина, чеспа, шановна!

— Ну, а як там жінка й діти?

— 0, не питайте! Звичайно, великий удар, великий удар, велике нещастя для отих сіромах — жінки й дітей. Вони всі добрі й чесні, вся родина! Який пастух, така й отара. Яке коріння, таке й насіння... Хороші люди! Але що вдієш?

— На диво чуйне й добре серце в доктора Клугера!

Так вихваляють свого лікаря пацієнти, це саме повторюємо і ми: чуйне й добре серце в цієї чудової людини! Всі зцають його. Ніде не можуть без нього обійтися; хоч би

куди його покликали,— він їде; збудіть його опівночі,— і він поїде з вами на край світу, аби дали полтиника... Ой, як він любить оті полтиники!

Пробачте, а чого б ви хотіли: щоб він дурно до вас їздив? Ото ідеалісти!

Доктор Клугер любить полтиники; так любить їх, що бігає за ними слідом, а з бідняком, який не може дати йому стільки, торгується так

довго, що той мусить заплатити. А втім, я не вбачаю тут нічого поганого, тим більш, що його весь час шарпають:

— Йди, душечко, я чула на базарі, що в такого ось тиф, а в іншого дитина захворіла на кір! Йди, голубчику, швидше. Там тобі дадуть карбованця, а може й два, бо я знаю, скільки м'яса вони купують щодня. Коли б ти побачив, які туалети в його жінки й дочок, ти сам сказав би, що ніякий чорт їх не вхопить! Нічого, любий, ти достатньо потрудився, поки здобув диплом, нам на щастя! Не соромся, серденько, це ж твій заробіток: адже нам треба їсти, пити, у щось вдягатися. А лікарів тепер скільки хочеш!

Мабуть, мій читач уже здогадався, що на такі солодкі слова здатна лише дружина — дружина, віддана чоловікові всім серцем. Як хороше тобі, докторе, слава тобі, благословенний, найщасливіший з-поміж усіх чоловіків! Ми щиро радіємо за тебе!..

Мушу знову попросити пробачення в моїх читачів і читачок за те, що покинув нашу улюблену родину Бланків і приділив деяку увагу персонажам другорядним: по-перше, лагідна тітка Добриш — рідна Сендерова сестра, його плоть і кров; а що м'якосерда сестра приїхала навідати свого хворого брата — вона, безперечно, заслуговує на бодай невеличке місце в нашій хроніці; по-друге, не ми запросили доктора Клугера: його привіз Фройке.

Після цього візиту добрий доктор почав їздити сюди по п'ять разів на день, і хоч Сендерові ніщо, власне, не загрожувало, збив цілу бучу, а його люба жіночка, докторша, роздзвонила по всьому місту, що старий Бланк при смерті — мовляв, це дуже небезпечна хвороба, щось схоже на холеру! В місті лютує холера! Потрібна величезна обережність! Треба завчасно, не зволікаючи, порадитися з лікарем!..

РОЗДІЛ восьмий

Ситий голодному не вірить, здорові забувають про хворого і дещо інше

0 десятій годині Сендерова сім'я сіла вечеряти.

На чільному, господининому, місці (Міріам-Хая під цей час була в кабінеті, коло хворого чоловіка) сиділа Ревекка; біля неї, праворуч — Соня, ліворуч — Хаїм; поряд Хаїма сидів Йосип, поряд Соні — Маркус, за Йосипом — стара тітка Добриш. Всі поводилися стримано: Сендерове крісло було порожнє, і це впливало на їхній настрій. Щоправда, наш завжди бадьорий герой Йосип разів зо два знову спробував покепкувати з тітки Добриш, але тепер це не справило ніякого враження. Тітка Добриш їла дуже церемонно: сьорбне, відкладе ложку, витре губи і так весь час. Фройке подавав страви з великим форсом, бо хотів покрасуватись перед гістьми, а натомість, перестаравшись, вилив на пана Земеля тарілку бульйону; наш франт підхопився з місця, дав вірному слузі кілька добрячих ляпасів і, лаючи його на всі заставки, почав, із слізьми на очах, обтиратись, чиститись та чепуритись. З того вечора аристократ Земель і лакей Фройке стали запеклими, смертельними ворогами.

По вечері всі пішли до хворого побажати йому доброї ночі. Міріам-Хая зосталася в Сендеровому кабінеті. Тітка Добриш скромно примостилася на ніч десь у куточку, малі діти давно вже спали міцним, солодким сном, а Хаїм, Маркус, Ревекка, Йосип і Соня посідали в гарно опорядженому, розкішному залі. Сам не знаю чому, але всі раптом вирішили зіграти в карти. Ту ж мить в Йосипових руках з'явилася новісінька колода, а обличчя в нього аж сяяло. Але роздавати карти не дозволила йому Ревекка, котра, анітрохи не соромлячись, гукнула на свого коханого чоловіка:

— Будь ласка, Йосипе Мойсейовичу, дайте-но карти сюди, бо ви великий мастак до п'ятьох тузів...

Всі розсміялись, а бідолаха Йосип мало не луснув з досади. Тут-таки він зігнав свою злість на нещасному Фройке, котрий у цей момент приніс свічки і паличку крейди. Фройке так зрадів з поразки свого ворога, що майже забув про розпухлу від Йосипових ляпасів щоку.

Ревекка почала роздавати карти. Спочатку всі грали наче знехотя, мовчки, лише поступово пожвавішали, захопились. Тепер кожен балакав, щось підраховував, клав гроші на кін, крадькома зазирав у партнерові карти, підморгував, усміхався, тільки Хаїм сидів похмурий і раз у раз розмінював карбованці один по одному. Більш за всіх був збуджений Йосип Земель: волосся скуйовджене, обличчя пашить, лоб мокрий від поту. Щоразу аж підстрибував:

— Качай-валяй! Я купую! Шквар!.. Ану, давай його сюди, шибеника!.. Я шпарю далі!.. Королеву вщипну в щічку, а королю — дулю під ніс!.. Два тузи, як гарбузи!.. Хрясь по морді!.. Ага, Ревекко!.. Давай-давай!.. Добре, дуже добре!.. Ще!.. Ще!.. Ще!.. Отак вчать у нас!.. Бий бовдура!.. Ти тонеш, брате?.. Повзи, повзи, любий Хаїме!.. Софіє Абрамівно! Спускайтеся на дно!.. От-от-от-от-от-от!.. Рубай!.. Тпррррру! Не треба так поспішати!.. Маркусе, клади гроші!.. Шукай, шукай, Хаїме!.. Ревекко, ти молодчага!..

Наш шановний Йосип отак біснувався, аж поки не видмухав усі кишені. Тоді він підвівся і щось прошепотів Ре-веці.

— Я не хочу, не хочу! — уголос відповіла йому кохана жіночка.— Як не маєш грошей, облиш гру!

Йосип не тямився від гніву, проте відповів досить стримано:

— Ти гадаєш, у мене нема грошей? Є, честноє слово!.. Зараз принесу.

Він побіг до Фройке вниз, на сходи, і попросив позичити гроші — тільки до восьмої години ранку, честноє слово!.. Фройке нагадав йому про ляпаси і довго не погоджувався, нарешті полагіднів (Фройке — дуже добрий!) і позичив десять карбованців, застерігши, що не пізніше, як о восьмій годині ранку, він повинен одержати п'ятнадцять.

Йосип гонористо зайшов до залу:

— Чудове місто! Годині о дванадцятій ночі вже не можна розміняти сторублівку, честноє слово!..

Минуло ще з півгодини, і Йосипові десять карбованців розтанули. Всі вже, мабуть, мирно порозходилися б спати, якби вкрай збуджений пан Земель раптом не підхопився з місця і не залементував:

— Софіє Абрамівно! Ви повинні пам'ятати, що не з шахраями граєте! Не люблю таких афер! Честноє слово!..

Соня зблідла, потім почервоніла, а всі напались на Йосипа:

— Га? Що? Як? Де? Коли?

— Ганьба! — горлав Йосип.— Як ви дозволяєте собі таке? Ми не кишенькові злодюжки! Тут грають чесні люди, а не картелюги! Софіє Абрамівно! Я протестую при всіх — ви поклали злотий, а взяли двадцять копійок здачі! Зізнайтесь! Честноє слово!

— Ах ви, картелюго! — наскіпалась на нього Софія Абрамівна.— Ви самі аферист! Ви гадаєте, я не бачу, як ви щоразу ногою штовхаєте Ревекку під столом?

— О мерзотнице! — вереснула Ревекка.— Знов починаєш біснуватись?..—і шпурнувши карти просто їй в обличчя, Ревекка вискочила з-за стола.

— Сама ти мерзотниця! — розлючено крикнула Соня.— А твій франт усю спадщину розтринькав у Петербурзі на різну негідь...

— Га?! Що?!! Я???!! Я???!! Честноє слово!!!

— Не галасуйте!

— Що ти скажеш про оцю катастрофу, про таку трагедію? — звернувся Маркус сам до себе.

— Ш-ш-ш-ш-ш-ш! Хазяїн звелів, щоб перестали кричати! — сказав, прибігши, переляканий Фройке.

Ці слова подіяли, немов електричний струм, і вся компанія нарешті второпала, як негоже грати тепер у карти; розходились по своїх кімнатах тихенько, навшпиньки, надуті, похнюплені, мовчазні, навіть на добраніч одне одному не сказавши...

* * *

Лежачи в ліжку, Хаїм спитав у Соні: "Що це означає?" Соня поклялася життям своїх дітей, що сном і духом нічого не знає і може заприсягтися на святій торі, що сама бачила, як Йосип кілька разів підсував свої карти Ревеці і як Ревекка показувала очима на Маркуса...

— Ти можеш пишатися своєю ріднею, Хаїме! Хіба в мого тата могло таке трапитись? Хоч твоя сестра — не син, а дочка,— вона одержить більш за тебе! Я програла двадцять два карбованці, а дісталися вони Ревеці, та й спадщина припаде їй більша, аніж нам, хоч вона — дочка, а ти син!.. Ревекка завжди вміла лестити батькові і піддобрюватись до нього, тим-то й вигоду матиме не таку, як ти, затям це собі! Можеш гніватись на мене, скільки хочеш!..

* * *

—— Скільки ти виграла, Ревекко? — поцікавився Йосип, що походжав по кімнаті напівроздягнений.

— Це тобі конче треба знати? — відповіла жінка і взялась перелічувати свій капітал: — Сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят п'ять, вісімдесят, вісімдесят три, вісімдесят шість, вісімдесят сім, дев'яносто, дев'яносто два сорок копійок... Дев'яносто два карбованці сорок копійок... Йосипе! Подай мою шкатулку!

Йосип приніс шкатулку, Ревекка заховала туди гроші, замкнула і звеліла поставити на місце. З великою заздрістю дивився бідолашний Йосип на цю скриньку.

— Далебі, було б дуже справедливо, якби твій старий, Ревекко...

— А хіба він стоїть тобі на заваді, поки живий?

— Я про твої інтереси дбаю, Ревекко! Честнoє слово...

— Хай це тебе не обходить!

— Гм...

— Яке враження справив він на тебе, Йосипе?

— Погане, дуже погане. Не сьогодні-завтра... Честнoє слово!

— Ну, ну! Бодай тобі заціпило!

— Гм...

— Що каже лікар, Йосипе?

— Що він повинен написати духівницю, бо...

— Лікар такий самий йолоп, як ти...

— Гм...

— Я гадаю, що він уже склав духівницю... А яка твоя думка?

— Я б сказав тобі, Ревекко, але ж ти ніяким моїм клятвам не повіриш, — тож я присягаюсь, що коли це неправда, хай мене покорчить отут, на місці. Хай я не доживу до завтрашнього дня, честнóє слово!..

— А? Ти вже присягаєшся? Значить, брешеш! Годі, годі, Йосипе!

На добраніч! Ми повкладали спати всіх наших героїв. Тепер вони повинні відпочити і поринути в солодкий сон після безладної метушні протягом цілого дня. Вважаю, що й для романіста мусить існувати якась межа, поза якою йому не дозволено ходити разом з читачем назирці за героями. Вже те, що ми підслухували нічні розмови наших симпатичних героїв, не можна назвати надто гарним і делікатним. Інша річ, коли ми, вийшовши з Сендерового дому, говоримо про всіх тих, з ким ми там познайомились: ми можемо балакати про них, співчувати їм і брати на глузи,— ніхто не має права нам перешкодити; на те я —письменник, а ви, любий мій друже,— читач, щоб балакати про інших, а інші хай балакають про нас усе, що їм заманеться і скільки заманеться... На добраніч!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Саме тут розпочинається справжній спектакль, де актори можуть повною мірою продемонструвати свою майстерність

Мені дуже приємно, що маю нагоду розпочати оцей розділ, як личить справжньому романістові, і показати любому читачеві і сцени, що

крають серце, і зворушливі картини,— достеменно, як усі мої колеги-романісти, котрі давно вже зажили слави; щоправда, я ні в якому разі не можу рівнятись до них, бо їхній мізинець більш вартий, аніж весь я, і якби я навіть прожив років із сто,— однаково не зміг би написати так багато блискучих романів, якими сучасна єврейська література може пишатися, коли навіть порівняти їх з творами інших літератур. Я уповаю на Всевишнього, що здійсниться моя давня мрія і настане час, коли отими блискучими романами навантажать цілі вагони й відправлять далеко-далеко. Цілком можливо, що той, хто їх придбає, заробить багато грошей на такій кількості паперу... Уявляю собі трагічне становище цих романістів (якщо їм вдасться дожити до тієї пори), їхнє остовпіння, коли вони побачать, як оті твори пакуватимуть у лантухи й тюки, а потім якийсь халамидник вхопить тюк із "страшенно захоплюючими" романами на чотири частини з епілогом і шпурне його у вагон. І помчать всі русяві герої, страхітливі лиходії, єврейські графи та барони, неправдоподібні мільйонери, несосвітенні єврейські лихварі,— всі химерні й ходульні,— витвір нестримної фантазії отих писарчуків, котрі найменували себе письменниками, романістами, творцями!..

Але дуже не скоро настане та пора, коли єврейський читач нарешті збагне, що його довгий час годували різним мотлохом, звичайною січкою, наче худобу, а писарчуки нарешті візьмуться до попереднього свого рехмесла і перестануть базграти казна-що. Так от, поки та щаслива пора ще не настала, ми також спробуємо, наслідуючи їхній кшталт, піднести читачам романтичну сцену — як сюрприз, як премію.

Отже, була чудова, прегарна літня ніч: по небу плив осяйний місяць (улюбленик всіх закоханих) і дивився, білолиций, на землю, спостерігаючи всі підлі вчинки грішних людей. Зорі, схожі на брильянти, засіяли чисте голубе небо, і моторошне безгоміння запанувало на землі, наче і природа, і всі навколо поринули в мертвий сон, наче ніде не лишилося нічого живого. Не чути було ні людського голосу, ні пташиного щебетання, ні гавкоту собак, хоч би шелеснула якась зілинка чи гілочка,— все спало міцним сном у місті Н., де відбуваються такі цікаві події.

Лише я, автор цього твору, єдиний на ціле місто не склепив очей цієї чудової літньої ночі. Я гуляв сам-самі-сінький по всіх вулицях, заглиблений у думки, і шукав матеріалу для писання, але хоч скільки міркував, не міг вигадати нічого такого, що придалося б для роману, аж поки господь не зглянувся на молодого письменника і я не побачив невеличкий гурт чорних постатей... Ці постаті поступово наближались, і мені видалось, що я бачу мертвяків у чорних уборах. Мертвяки наче про щось розмовляли один з одним, сперечалися, сварились, стоячи навколо мар, і я міг би присягнутись, що вони тримали якусь річ, схожу на пляшку. Кожен надпивав з неї, потім передавав другому, другий — третьому... Морозом сипнуло мені за спиною, а волосся дибом стало. Хотів кинутись навтіки, проте ноги не слухались мене. По сей день не можу збагнути, як це я не вмер тоді з жаху! Але уявіть собі мій стан, коли мертвяки підійшли до мене впритул і я їх впізнав!

— Добривечір! Це ви, похоронні братчики?

— Доброго здоров'я! Еге ж, це ми.

— Звідки? Куди?

— З кладовища до багатія реб Сендера... Залмене! Де начиння? В Лейві-Мордхе? Поставте мари і дайте сюди пляшку, хильнемо трохи.

— Реб Рефоел! Що ви таке кажете? Реб Сендер помер?

— Чи помер, чи не помер — не наше діло: нас покликали, тож ми йдемо. Мабуть, не з доброго дива, самі розу-

мієте! Коли саме вдаються до Рефоела, старшого гробаря? Як уже треба на той світ... Міхоел, ти, здається, маєш понюх табаки?

— Он що! Виходить, реб Сендер також переставився? Шкода, їй-право, реб Рефоел...

— Шкода? Чому? Бо мав товсте черево? Хай хробаки тішаться... Заховатися від смерті — важкувато, а на кладовищі місця вистачить!.. Братва, ну? Годі вам цмулити, лишіть трохи на потім. Сендериха симпатична жінка і відро спирту, напевне, поставить, га? Хоч би ми встигли упорати його до ранку... Як ви гадаєте, вже пізно?

— Мабуть, дванадцята, реб Рефоел.

— Що? Дванадцята? Хлопці! Ніч не жде! Гайда! Несподівана звістка про Сендерову смерть так вразила

мене, що я поплентався за похоронними братчиками, сам не знаючи, куди і для чого. Поки Сендер був живий, я не цікавився ним, а як помер, серце мені стиснулось, тьохнуло. Самі поміркуйте! Людина живе, їсть, ходить собі, і раптом — маєш! Як може від цього не защеміти серце? Тим більш такий Сендер, котрий... котрий...

Але краще послухаймо, що кажуть у місті, про що балакають люди — і ті, що стоять коло Сендерового будинку, і в його подвір'ї, і в хаті...

Дія перша

— Чого так багато людей зібралося, нівроку?

— Відомо, що наш народ взагалі жалісливий.

— А що ви думали? Сендер якраз заслужив на шанобу.

— Чого, власне? Чим заслужив?

— Хоч би він якесь добро зробив місту, ущасливив його своєю ласкою!

— Ви хочете добра? Якого саме?

— Чи, може, з нього був неабиякий благодійник?

— Що, на вашу думку, реб Меєр, означає "благодійник"?

— Ви скажете, що він роздавав великі пожертви?

— Не знаю, чого вам треба?

— Та ще й, мабуть, був дуже освічений?

— Еге ж, всесвітній геній!

— Зате надзвичайно богобоязливий?

— Ще б пак!

— Прихований праведник, ха-ха-ха!

— Ет, усі ви дуже побожні!

— Побожні, кажете ви? Хіба наші діти ходять з непокритою головою, як діти реб Сендера? Га? Що ви таке говорите, реб Хаїм? Мій зять також курить у суботу *, правда ж?

— А наші дочки теж, мабуть, світять своїм волосом, га?

— О, яка велика ваша заслуга!

— Нащо правити теревені? Що каже габе?

— Габе з похоронного братства?

— Так, так, реб Калмен Здоровило!

— Звідки можу я знати? Я вже не втручаюсь у громадські справи... Хай вони там б'ються головою об стіну!

— Добре мені діло! Він уже не втручається в громадські справи!..

— Я думаю, що всі ці суперечки ні до чого! Скажіть краще, гроші роздаватимуть?

— Які гроші?

— Скільки грошей? Гроші усякі бувають!

— Я гадаю, мішків з десять...

— А чому не двадцять?

— Двадцять тисяч карбованців? Господи милостивий! Що ми будемо робити з такою грошвою?

— Тьху на тебе, йолопе!.. Як вам подобається це дур-няче запитання?..

— Скажу вам по правді, двадцять тисяч карбованців — то для них не дуже великий збиток! Просто трохи менше припаде спадкоємцям! Не збідніють!..

— Він назбирав достатньо, не хвилюйтесь!..

— То чесні гроші!

— Чужими руками!

— П'явка!

— Тихше!.. Чого це там такий гвалт?

— Де? В хаті? Його, мабуть, уже виносять? Ні! Мені здається, що кричить Гецл!

— Який Гецл?

— Кравець Гецл!

— Чого треба цьому бешкетникові? Скрізь суне свого носа!

— О, то нахабний кравчик! Хіба ви не знаєте?

— Он як? А вам це дошкуляє? Тільки-но наш брат слово скаже, ви одразу скаженієте!.. Мабуть, не до шмиги, що Гецл — кравець? Я теж — кравець і анітрохи не соромлюся свого ремесла! Аби не бути ледацюгою, кровопивцем, виродком! Трясця вам у печінки, чому б тут не поживитися трохи?.. Що, багато є таких реб Сендерів? Хай би і на кравецьку синагогу перепали якісь грошенята! Ненажери! П'яниці! Гультяї!

—— Ач як губи розпустив!

— Чого там лементують?

— Це сперечається хтось з похоронної братії; він вимагає тридцять тисяч! Тридцять тисяч — і край!

— Тридцять! Сорок! Тридцять!

— Сорок! Сорок! *

— Що — сорок?

— Сорок тисяч карбованців!

— Сорок! Сорок! Сорок!..

— Гукайте, хлопці, сорок!

— Сорок! Сорок! Сорок!!!

Дія друга

— Поясніть мені, реб Калмен, як могли ви, людина чесна, сказати отаке?..

— А що я кажу? Хіба я, боронь боже, щось сказав? В чому ви мене звинувачуєте, реб Хаїм? Дай боже вашому батькові довгого віку,— господь милостивий,— але якщо він, бодай цього не сталося, склепить очі, ваш будинок розтрощать вдрузки! Ви бачите? Погляньте, будь ласка, у вікно, яка юрма збирається!

— То чого ж ви хочете, реб Калмен?

— Чого я хочу? А чого я маю хотіти? Нічогісінько! Про мене — хай буде так, як хочете ви! Повірте, я найкращий ваш друг, а щодо вашого батька... О, у нас були дуже гарні взаємини! Коли йшлося про позичку чи про якусь послугу, одним словом, завжди... Тепер я дбаю про ваші інтереси. Ви повинні неодмінно щось вдіяти, бодай про людське око... Все-таки, як то кажуть, капітал... Найбільший багатій у місті... Дукар на всю губу!.. І нащо нам себе обманювати? Ваш батько був, безперечно, порядною людиною, чесною людиною... Якщо він ще живий, хай бог дасть йому довгого віку... А коли ні, хай він мені простить... Все-таки він не виконав свого обов'язку щодо міста! Буде справедливо, якщо ви, спадкоємець, старший син... і... як то кажуть...

— Чого ви невдоволені, реб Калмен, господь з вами! Тато справді при смерті, але ж він ще не помер, він ще живий! Хіба це не жорстокість, скажіть, реб Калмен! Ви зовсім не боїтесь бога?..

— Ет, реб Хаїм, ви не до діла говорите! Хто винен? Ви самі винні!.. Ви зчинили ґвалт: "Люди, рятуйте!" Тож усі позбігалися... Почули такий зойк!.. Кожен бачить, що мчать, вигукують: "Помер! Помер!.." Спитали в лікаря, той відповідає: "Погано! Погано!" Ваш лакей каже: "Уже кінець!" А тут голосять... Як же не бігти? Та й батько ваш, все-таки, як то кажуть... Тепер спробуйте повідомити, що він ще не помер,— хіба ж вам повірять? Надто пізно!.. Он гробарі вже й мари принесли. Що ж, проженете їх?.. Нахаби! Хто посилав по вас? П'янюги! Матері вашій чорт!

Дія третя

— Ой лишенько моє! Зелдо, ви чуєте плач? Чуєте, як господиня голосить?

— Горе ж яке! Златко, він, мабуть, сконав? Бідолашна я! Нема вже мого господаря!.. Малко! Златко! До Фройке! Мерщій! В нього спитайте... Ох, світ мені знемилився!

— Дивіться, Фройке біжить сюди!

— Де? А що він несе?

— Фройке, голубчику, що там чути? Вже чи ще ні? Фройке! Чого ти мовчиш? Говори! Вже чи ще ні?

— Вже... ще ні... Чого це ти пащеку роззявила? Хай би ви всі виздихали! Добра мені подяка! Служив-служив, і от маєш: хоч би щось у руки сунули — принаймні сорочку або старий жилет... Бодай усі ви крізь землю запалися разом з хазяйкою вашою! Вона побачила в мене ключі й одразу відібрала... Сім років пробув і навіть ниточки їхньої не взяв, то що

ж — зараз я пішов би по шафах нишпорити? Бодай ви на колінах ходили!.. Працюй, немовби кріпак якийсь, удень і вночі, без перепочинку — і що?.. Хай би вас вогонь пожер! Збідніли б, давши мені якийсь поганенький костюм або пару штиблетів?.. А годинник? Хто тепер не має годинника? Кожна нікчема хизується годинником: на, мовляв, полюбуйся! А Фройке не потребує! Фройке нічогісінько не треба! Фройке мусить тільки догоджати кожному!.. Черевики чисть, до столу подавай, скрізь бігай, листи віднось, туди мчи, там стій — тьху на вас усіх!.. Зелдо! Ложки! Дайте ложки!

— Які ложки? Чого ти голову морочиш?

— Он там, срібні ложки! Дюжину ложок! Дайте, будь ласка, срібні ложки, Зелдо! Ну, швидше, швидше!..

Дія четверта

— Ой любий мій Сендере! На кого ти мене покидаєш? У тридцять дев'ять років овдовіти — це ж нечувана річ!..

— Не плачте, господь милостивий! Свекор, може, й житиме!

— Ой не кажи цього, Соню, не кажи! Ти не бачила його цієї ночі, голубонько! Він став невпізнанний!

— Послухаємо, що лікар скаже, мамо! Лікар тепер там?

— Ой чим зарадить йому лікар, голубонько, коли я так прогнівила бога і така нещаслива, самотня й нещаслива?..

— Ой такий брат, один-однісінький брат, наче єдине око в людини! Дітки, просіть бога, він могутній, милосердий і всевладний, він може й мертвого воскресити!.. Ой дорогий мій Сендере! Пам'ятаєш, як ти любив мене, єдину твою сестру? Чи ти пам'ятаєш, мій Сендере, ті скрутні часи,

— бодай вони не повернулися,— коли я самовіддано підтримувала тебе усім, чим могла, а ти пообіцяв, тільки-но, бог дасть, тобі поталанить, віддячити мені й завжди шанувати, а натомість, Сендере, ти забув про єдину свою сестру Добриш, яка, може, любить тебе більш, аніж хтось інший, хай бог тобі простить, як я простила твою кривду! Певно, твої діточки не покинуть мене, стару, і хтось, може, подбає про мене, єдину твою сестру, сіромашну і хвору вдову! Але я ще покладаю надію на того, ім'я якого я не гідна вимовляти — може, він зглянеться на мене й зцілить мого брата, хоч дехто жде твоєї смерті... Як господь мене сподобить і все скінчиться щасливо, я ще поговорю з тобою і розповім усе чистої

Остання дія

Вона відбувається в замкненій кімнаті, куди ми ніяк не можемо дістатись. Мені вдалося лише крізь вікно побачити нашу вельмишановну мадам Ревекку Земель, яка сиділа за круглим столом, спершись головою на гарну білу руку; обличчя в неї пашіло, а сірі очі блукали замислено.

Лише бог знає, про що думає зараз оця симпатична жінка. Навколо неї крутиться, заклавши руки в кишені і порипуючи черевиками, її любий чоловік, славнозвісний Йосип Земель; він хоче наблизитись до Ревекки і щось їй сказати, але, очевидно, не наважується...

А де наш Маркус, наймолодший з-поміж спадкоємців?.. Можливо, тільки він сидить тепер у батька в головах? Цілком ймовірно, що Маркус — єдиний, хто в цей момент зовсім забув про себе і не відходить од хворого батька! Всяко буває на світі, і ми зовсім не повинні лізти кожному в душу. Дайте вашу руку, читачу, і вийдімо звідси, бо ніякої втіхи, як ви самі розумієте, ми цієї ночі тут не матимемо... Хай бог пошле нам веселіші й приємніші сцени!

Р О З ДІЛ ДЕСЯТИЙ

Тут наша історія набуває цілком іншого характеру

Чорні хмари насунули на дім Сендера Бланка, запанувала темна, страхітливо темна ніч: то божа кара спостигла Сендера та всіх його домочадців. Але... нащо нам обманюватись? Ви, напевне, прочитали дуже багато всіляких романів, отже, добре обізнані з усіма вигадками та химерами романіста, який веде вас за собою, і ви думаєте, що вже дійшли до завершення! А втім — стоп! Ваші нерви вкрай напружені, і до самого кінця ви відчуваєте трепет і острах. Ні, панове! Романіст з мене поганий, химерувати я не вмію і таємнипь не полюбляю: наш шановний герой Сендер Бланк не помер, хоч я міг би наслідувати приклад інших авторів: у них багато які герої помирають, тонучи в краплині чорнила. Але скажіть: хіба годиться так бавитись чиїмсь життям? Треба мати совість, любі мої друзі, і зважати не тільки на себе. Сендер Бланк написав-таки духівницю, проказав передсмертну молитву, попрощався, як звичай велить, з родиною, але помирати йому хотілось так само, як нам з вами.

— Ну? Що я казав? Чия правда? Хіба я не попереджав, що має настати криза? Aut Caesar, aut nihil{,— або сюди, або туди! Хвалити господа, що сюди! — мовив наш люб'язний доктор Клугер таким спокійним голосом, що тітка Добриш розплакалась, миттю розштовхала всіх і подалася до кабінету хворого.

— Ой, пустіть мене! Пустіть мене! Пустіть мене! Пустіть мене до нього! Хочу побачити його на власні очі! Хочу на нього подивитись! Пустіть мене!

Всі наші знайомі дами ззирнулись, а наш улюблений дотепник Йосип Земель так боляче наступив Маркусові на ногу, що той аж скрикнув.

Вся сім'я зібралася коло хворого Сендера, який воскреснув з мертвих.

— Що ви скажете про мого чоловіка? — дзвонила добра докторша по всьому місту.— Що ви скажете, га? Правда ж, за такого доктора треба дякувати богові? Мертвого воскресив! Може, ні? Самі знаєте, що людина — наче муха! Допіру жила і враз — тьху!

І добра докторша сякається й витирає очі, та й усі інші добрі жінки сякаються й витирають очі.

О, як приємно, любо й втішно спостерігати, бодай здалеку, ідилічну картину, коли вся сім'я упадає біля хворого, котрий, добре попомучившись, здолав тяжку недугу, перебув кризу, а тепер починає поступово оклигувати, щоб знову жити разом з оцими відданими, милими й дорогими істотами, що не зводять з нього очей і ніяк не можуть налюбуватись, немовби не бачили вже двадцять років, немовби він повернувся з якоїсь далекої країни, і кожне квапиться привітати його, і кожне ним захоплюється, і хоч би що він сказав, це здається їм дуже мудрим. Всі клопочуться ним, а найбільше — дружина. Мені здається, що дружин на те й створено, щоб вони плакали, коли ми хворіємо, і раділи й голубили нас, коли ми починаємо видужувати.

Автор цього твору має дуже близького друга. Три тижні він тяжко хворів, а коли вже полегшало, я прийшов його навідати. В передпокої мене зустріла його жінка, вкрай

Або Цезар, або ніщо (лат.).

тендітне створіння; вона була надзвичайно віддана своєму чоловікові, як взагалі хороша, вірна дружина років через три по весіллі.

— Ну, як почуває себе болящий?

— О, він з'їв допіру три ложки супу, повні три ложки супу!..— і молоденька жінка залилась слізьми.

— Чого б це я плакав, коли людина з'їла три ложки супу? Запевняю вас, що через кілька днів він з'їдатиме значно більше, аніж три ложки, і не лише супу, а навіть борщу і ще чогось смачнішого за борщ.

— О, ви навіть не можете собі уявити! Днів зо три тому він мене майже не пізнавав!.. А його мова... Ні, ви не можете собі уявити!

— їй-право, як вам не соромно тепер плакати? Треба сміятись, радіти, співати, танцювати, а не плакати!

— А що, хіба я плачу? — спитала мене дурненька жінка, а сльози лилися з її гарних очей — просто жаль, коли такі оченята червоніють і розпухають від сліз.

— Ой обережно, не так міцно! — гримнула на мене, коли я легенько потиснув руку своєму товаришеві.— Сідайте отут, збоку, щоб, боронь боже, не зачепити його рукою або ногою...— Сама вона стала навколішки у нього в головах і почала балакати з ним, як з немовлям, котре, лежачи в колисці, бавиться своїми ніжками:

— Ну, крихітко? Чого ти хочеш? Як ти себе почуваєш, крихітко?

А "крихітка" лежала, закинувши голову, і маніжилась, і вередувала, наче мале дитя.

Однак він був при доброму здоров'ї, і я думав, що ми поговоримо про наші справи. Ні, ця химерна жіночка поклала одну ручку на чоловікові губи, а другу — на мої і навіть слова не дала нам вимовити.

Коли я завітав до них іншим разом, то, ще не встигнувши скинути калоші, побачив, що господиня біжить мені назустріч із стиснутими кулаками — от-от уб'є на місці...

— Що у вас ста...?

— Ш-ш-ш-ш-ш-ш! Ш-ш-ш! Тих-ше! Тихо! Він спить. Допіру заснув. Тихо!

— Він спить? Хай спить собі на здоров'я! Хай...

— Тих-хо!!! Ой, благаю вас, тихо!..

І на її обличчі був такий жаль і таке благання, що я мусив щезнути, щоб не сполохати солодкий сон мого щасливого друга, якому, правду кажучи, я в цю хвилину страшенно позаздрив!..

Коли наш шановний Сендер Бланк цілком видужав і встав з ліжка, йому судилося зазнати такого самого щастя. Перший, хто навернувся йому на очі, був наш бравий лакей; тремтячими руками почав Фройке вдягати хазяїна, а подавши золотого годинника з масивним ланцюжком, бідолаха тяжко зітхнув.

Дуже урочисто увійшов наш герой до їдальні і сів обідати, оточений усією родиною. Сендер так полагіднів, уздрівши своїх дітей та онуків, що почав сміятись, жартувати, розпитувати й вислухувати кожного зокрема і цим усіх звеселив. Потім кожен розказав, як перелякала і приголомшила його тривожна звістка. А Ревекка, розповідаючи, аж заплакала. Батько почав заспокоювати її:

— Чого ти плачеш, доню? Я вже видужав, дурненька!..

— Еге ж, татку! — відповіла любляча доня.— Але я згадую, в якому тяжкому стані ти був, і мимоволі плачу... Ой татку!..

— Не плач, дурненька! Хвалити бога, я можу сидіти з вами за столом, їсти й пити, як усі люди. Треба за це дякувати господові, дурненька!

— Бодай не наврочити! — докинула слівце тітка Добриш.

— Коли ще зможу я вас побачити, діточки? — розчулено мовив Сендер.— Ви собі поїдете, кожне до свого міста, а я знову зостанусь один! Ох, коли б я міг тримати вас усіх тут! (Сендер обвів навколо себе великими руками, наче квочка, що заховує курчат під крила).

— Хіба ви не можете це здійснити? — наважилась спитати в доброго, м'якосердого свекра мадам Соня Бланк.

— Ні, діти, не можу: в кожного свої звички і власна голова на в'язах, отже, нелегко було б усім нам весь час жити у згоді. Якби господь допоміг мені збутися клопоту і женити мізинчика, тоді не довелося б так перериватись, лишилися б ми вдвох з моєю старенькою, дід та баба. Га? Правда ж,голубко?

— Ну, а гроші куди ви подінете? — мимохіть прохопився Йосип і одразу пожалкував про це, але вже було пізно.

Сендер спалахнув гнівом і відповів ущипливо:

— Куди я подіну гроші? Звісно, тобі віддам, а ти вже, напевне промантачиш їх, розтринькавши на кам'яне вугілля та чудові американські пральні...

Всіх аж в жар кинуло, бо назрівала дуже прикра сцена. Наш милий Йосип похнюпився і почав терти ногу об ногу, інші сиділи як на голках, лише Маркус, котрий сьогодні чомусь був у пречудовому гуморі, раптом вибухнув таким реготом, що всі затремтіли з переляку. Він реготав щонайменше кілька хвилин, і, мало не захлинувшись, побагровів й посинів. Можна було подумати, що хлопець з глузду з'їхав...

— Кам'яне вугілля!.. Ха-ха-ха! Ха-ха-ха-ха!..— ледве вимовляв Маркус і знову надовго заливався сміхом.

— Гроші ти проциндриш,— провадив далі Сендер,— а по тому позиватимеш Файфермана?..

— Фай... Ха-ха-ха! Файф... Хи-хи-хи! Файфер... Хо-хо-хо! Файфермана?..— насилу викрикнув Маркус і знову так зайшовся реготом, що здавалось — він от-от лусне.

Ми не знаємо, що так розсмішило Маркуса: кам'яне вугілля чи прізвище Файферман? Найскорше, до цього спричинився сам пан Земель з його оборудками та судовими процесами, а тут ще й підхльоснули батькові гнівні слова... Тим-то Маркус не міг стриматись, і вперше за весь час вихопилося назовні те, що гнітило його протягом останніх кількох днів.

Пан Земель, звісно, дуже образився, і ми, по совісті кажучи, не можемо поставити йому за провину те, що він підскочив до свого улюбленого швагера і дав йому ляпаса, від якого аж шибки задзвеніли.

Ця несподівана вихватка так приголомшила всіх, що ніхто й слова не міг вимовити. Сендер миттю розсатанів, очі йому налилися кров'ю: це ж нечуване нахабство — за столом у батька, в його домі, при ньому-таки, бити дитину, його плоть і кров!..

Як сповнений люті ведмідь, як роздратований лев, як знавіснілий леопард, підхопився Сендер з місця, показав рукою на двері і рикнув басовито:

— Геть!.. Геть з-за мого столу!.. Геть з мого дому!.. Всі забирайтесь! Всі!.. Ви сподівались, що я помру, і прибули по спадщину?! Забирайтесь!!!

Господи, де б узяти таке перо, щоб якнайкраще зобразити цю сцену? Де б узяти яскраві барви для змалювання такої картини: сидять скам'янілі люди із застиглими очима і роззявленими ротами, а на їхніх

обличчях — переляк, острах і розгубленість? Де б узяти такий хист, щоб проникнути в найпотаємніші закутки душі кожного з них і довідатись про їхні почуття й думки в ці тяжкі хвилини?.. Хай наші читачі все це самі собі уявлять, кожен, як уміє, на свій розсуд.

ОСТАННІЙ РОЗДІЛ

Завіса опускається, спектакль закінчено

Галас, метушня, тарарам у хаті! Міріам-Хая цілувалася на прощанні з гістьми. Соня плакала. Збудораженний Йосип Земель ще гучніше, аніж завжди, рипів черевиками, Маркус заховався в своїй кімнаті і, раз у раз виймаючи з кишені якогось конверта, притуляв його то до губів, то до серця. Дітлахи пакували своїх ляльок — бабусин подарунок. Дуже схвильована була Ревекка. Одна щока в неї так пашіла, що довелось прикрити її носовичком. Найбільш зайнятий був наш улюблений, вельми відданий слуга Фройке. Бідолаха мало не переривався, гасаючи вгору й униз по сходах, проте встигав ласувати пряниками, горіхами й цукерками, жирувати з чорнявою Златкою та покоївкою Малкою і приказувати:

— Ну, дітки? Хіба я вам не казав? Марш! Марш! Ха-ха-ха! Марш у ваше лігво — туди, звідки ви притарабанились! А ми, Зелдо, зостанемось собі на своєму смітнику! Тра-ля-ля! Тра-ля-ля! Тра-ля-ля!

* * *

Сендер Бланк попрощався з дітьми дуже тепло. Він поцілував Ревекку, Хаїма, онуків і кілька разів повторював, що забувся дати їм гостинця.

— Який жаль! Чому ви мені вчора або позавчора не нагадали? Який жаль...

Але коли дійшлося до шановного пана Земеля, Сендер холодно мовив: "їдь здоровий" — і подав тільки одного пальця; Йосип міцно-міцно його потиснув і почав мимрити:

— Сподіваюсь, ви нам пробачите. Ви знаєте, що всі наші прагнення... що ми... що ви... що ваше здоров'я... і те, що ви, дякувати богові, тепер при доброму здоров'ї... що всі ми... що... що... що...

На останньому "що" наш чудовий герой Земель за-тнувся і почервонів по саме волосся з сорому, що заліз казна-куди!..

Щось неприємне було в отому прощанні Сендера з ріднею, і кожен раптом відчув гіркоту, сум і порожнечу... Проте ніхто з них не хотів та й не міг сказати це вголос. Кожен мав свій клопіт, кожен був зайнятий самим собою. Лише дітлахи звіряли одне одному свої почуття й враження.

— Диви, Маню, який високий будинок! Ай-ай-ай! А в нас нема такого! Скільки вікон! Скільки димарів! А це що? Татку! Мамуню! Яка трава! Які дерева!

Щасливі діти! Радійте, радійте з зеленої трави, з гарних дерев, з чудової, багатющої природи! Незабаром ви, можливо, дізнаєтесь про інші речі, що задурять вам голову, й одразу забудете про природу з її прегарними картинами, як забули ваші батьки. А колись, бувши дітьми, вони дивилися на траву, дерева й сонце з таким самим захватом, як ви тепер... О щасливі діти! Хай бог надовго продовжить вам це щастя!

Наші подорожні сиділи засмучені й похмурі, а все навколо — таке свіже, зелене й радісне — тішило око. Був кінець травня, і сонце ще не пекло, а ласкаво зогрівало живлющим теплом і вруна на полі, і отару на пасовиську, і людей, що вранці виповзають з темних, напіврозвалених халуп. Геть усі благословляють і складають хвалу любому, ясному сонцю, що стоїть тепер у зеніті, пестячи своїми лагідними променями

широке поле в новісінькому зеленому вбранні. Небо чисте, як дзеркало; по ньому пливуть одна по одній хмаринки. Вони не провіщають дощу, а просто пливуть собі, і так триватиме доти, поки раптом не розповзуться, не розтануть і не щезнуть у безвісті.

Далеко-далеко на обрії вимальовується дзвіниця або зелений дах поміщикового будинку, з'являється на хвилину і зникає. От поштовий тракт, гладенький, наче підлога. Куряви не так багато, як влітку. Телеграфні стовпи мчать мимо! Мимо! Від того аж мигтить в очах. Часто трапляються селяни, деякі з них скидають шапки і ще здалеку вітаються.

Цілком несподівано виринув ліс! Раптом наче потемнішало, і враз повіяло свіжим ароматом та прохолодою. Тепер виразно чути цокіт кінських копит і торохтіння коліс. Лісова дорога схожа на довгий, вузенький шнурочок; обабіч — молоденькі берізки, немовби побілені крейдою, їхнє листячко нерухоме, бо нема й найменшого вітерця. Між вітами дерев спалахує сліпуче сонячне сяйво. Здалеку долинає вигук: "Агов!", і десь відлунює: "О-ов!" Аж ось і ліс скінчився, і вже в'їхали в пісок, глибокий і сухий. Коні йдуть ступою, колеса обертаються дуже повільно, а осі нібито зітхають чи стогнуть. Коням нелегко витягати ноги з піску. Тоді подорожній вмощується зручніше, щоб подрімати, або лягає горілиць, втуплюється у далечінь і думає, міркує або зовсім ні про що не думає... Раптом балагула гукне й свисне на коней, ті шарпонуть воза і знову бігтимуть, поки не наблизяться до річки. Входять у неї обережно, дещо лякливо, а вода дзюркотить і шумить під колесами. Коли дивишся вниз, бачиш ще одне сонце, яке міниться й погойдується на хвилях... За річкою — знову пісок, а незабаром — той самий битий шлях із зеленими ланами обабіч та телеграфними стовпами, до самого вокзалу.

Сонце вже хилилося на захід. Коло вокзального під'їзду наші пасажири побачили кілька дрожок та фаетонів. Йосип сплигнув з воза, узяв дам попід руки, як чемний кавалер, і допоміг зійти на платформу, гукаючи: "Носильнику!" Щоправда, той носильник був уже ні до чого, бо

Хаїм Бланк встиг ухопити не тільки всі речі та дітей, а й чималий пакунок з булками і бубликами, для якого потрібне було місце не менше, ніж для звичайного пасажира.

Річ у тім, що наш вельмишановний Йосип Земель, маючи широку натуру, в дорозі полюбляв удавати з себе дуже щедрого: мовляв, хай усі коло нього мають якийсь заробіток... Тож вбігши до залу першого класу, пан Земель гукнув бундючно: "Гей, подайте чаю!", хоч часу лишалося обмаль — тільки десять хвилин, та й ніхто чаю не хотів. Просто панові Земелю не сподобалось, що буфетник стоїть згорнувши руки. Сам він чаю не пив, бо мусив бігти по квитки, але по дорозі до каси підскочив до буфету, швиденько оглянув крізь димчасті окуляри та обнюхав усі смачні наїдки на прилавку, щось там випив (знов-таки неохоче) і закусив, розплатився, придбав квитки, привітався

до двох-трьох знайомих, порипів черевиками, так втупився крізь димчасті окуляри в якусь молоду даму, що дама аж відсахнулась, а потім, допомагаючи Ревеці й Соні ввійти у вагон, робив це так обережно й ретельно, наче йому платили за те цілу купу грошей!..

Через дві хвилини поїзд відійшов. Високо у надвечірній заграві вже танула біла пара, і лише пронизливий свист та приглушене гуркотіння ще якийсь час відлунювали у вухах, нагадуючи про поїзд.

Невдовзі запала тиша. Буфетник прибрав свій крам, сторож замкнув двері, носії й жандарми пішли собі — кожен своєю дорогою, і стало сумно, точнісінько як у синагозі в п'ятницю, після вечірньої молитви, коли всі розходяться, опріч шамеса Арн-Мойше, що збирає залишені на пюпітрах молитовники, та синагогального сторожа Яреми. Цей гасить свічки двома послиненими пальцями, а на лампи просто дмухає. Йому дуже хочеться, щоб усі в місті вже повечеряли, тоді він подасться гасити свічки в кількох хазяїнів, і ті почастують його чаркою горілки та ша-башковим калачем.

Нема поїзда, нема пасажирів, нема наших героїв. Може, ми колись знову зустрінемось з ними?

Можливо.

А поки що бувайте здорові. До побачення!